

SINIF TARTIŞMALARININ YİRMİNCİ YÜZYIL KÖKENLERİ

Lukács, Poulantzas ve E.P. Thompson

[The Twentieth-Century Origins of Class Debates:

Lukács, Poulantzas, and E.P. Thompson]

Cihan Özpınar

E-mail: cozpınar@gmail.com

Özet

Bu makale tarihsel materyalist gelenekteki sınıf tartışmalarının yirminci yüzyıl kökenlerini incelemektedir. İncelemenin ana aksına György Lukács, Nicos Poulantzas ve E.P. Thompson'un sınıf yaklaşımlarını alarak, bu yaklaşımların birbirleri arasındaki kontrast üzerinden Marksist sınıf teorisinin altındaki epistemolojik yaklaşım farklılıklarının bu teorilerin ve teorisyenlerin içinde oldukları tarihsel bağlamlar içerisinde hangi somut durum analizlerini mümkün kıldığını ve ne tür siyasal stratejilerle ilişkili olduklarını araştırmaktadır. Sınıf yaklaşımlarının tarihsel bağlamları içerisinde anlaşılması gerektiğinden hareket ederek sınıf bilinci, sınıf yapısı ve sınıf oluşumu kavramlarının ve bu kavramları mümkün kılan sınıf kavrayışlarının sınıf failliğini nasıl ele alıp tanımladığı; sınıf failliği ile siyasal strateji arasındaki ilişkinin nasıl düzenlendiği ve bunun pratikteki yansımalarının ne tür sonuçlar ürettiği; ve yirminci yüzyıldaki bu tartışmaların bize sınıf teorisi ve bu teoriyle doğrudan ilişki halindeki praksis açısından ne tür katkıları olduğu sorularının cevaplarını aramaktadır.

Anahtar kelimeler: sınıf bilinci, sınıf yapısı, sınıf oluşumu, faillik, yapı, Avrokomünizm

Abstract

This article examines the twentieth-century origins of class debates within the historical materialist tradition. By situating the class approaches of Georg Lukács, Nicos Poulantzas, and E.P. Thompson on the main axis of its investigation and contrasting one approach with another, it studies how different epistemological approaches underlying the Marxist theory of class can give birth to different sorts of analysis of concrete conditions, and how they can be in relation with different political strategies. Taking these theories and debates firmly rooted in their historical contexts, it goes on with seeking answers to following questions: how the notions of class consciousness, class structure and class formation, and the conceptions that enact those notions, handle and define the class agency; in which ways the relationship between class agency and political strategy is organized and what consequences this relationship produces; what contributions these class debates of the twentieth century provide us regarding a more rigorous Marxist theory of class, as well as the praxis in direct relation to this theory.

Keywords: class consciousness, class structure, class formation, agency, structure, Eurocommunism

I

Marksizmin tarihsel rolü ve önemi şu şekilde daraltılarak özetlenebilir: bir taraftan kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu düzenin daha üstün ve daha ileri bir düzenle, insanı özgürleştiren ve sağlıklı bir şekilde sosyalleştiren sosyalizmle aşılmasını öngörmesi; diğer taraftan bunu mümkün kılacak siyasal, toplumsal ve ideolojik imkânların geliştirilebilmesi, başka deyişle geleceğin tahayyülünde ve geçmiş ile bugünün anlaşılmasında gelişkin bir yöntem sunuyor oluşu. Bu iki özellik, Marksizmi, temel metinlerinin ortaya çıktığı dönemden bu yana, hem politik mücadelenin asli unsur olduğu bir doktrin, hem de bununla ilişki içerisinde olacak şekilde toplumu, tarihi ve tarihsel-toplumsal değişimi anlama konusunda ayrıksı bir yaklaşım kıldı. Marksizmin sunduğu alternatif dünya kavrayışı ile ona giden politik yol arasındaki doğrudan ilişkinin nasıl belirleneceği ise Marksizme özgü olan tarihsel materyalist yöntemin ilgilendiği sorunların kapsamını ve doğasını teşkil eder. Tarihsel materyalizmin açıklayıcı karakterini aldığı ve böylelikle siyasal eylemi şekillendirdiği temel ise sınıf kavramıdır. Tarihsel-toplumsal değişimin tam olarak hangi mekanizmalarla gerçekleşmekte olduğu sorusuna bir cevap olarak karşımıza çıkan sınıf, bu bakımdan, temel faillik birimi olarak, tarihsel materyalizmin esas ağırlık merkezini oluşturmaktadır. Tarihsel materyalizmdeki farklı yorumlamaların hiçbiri sınıfın sahip olduğu bu önemi reddetmez; tartışmalar daha çok bu sınıf failliğinin ne şekilde işlediğine ve sınıfın toplumsal ve siyasal hayatın diğer unsurlarıyla—örneğin devletle—ne tür bir ilişki içinde olduğuna dairdir. Söz konusu tartışmaların doğrudan siyasal sonuçları olmuş ve sınıfı kavramaya yönelik geliştirilen yaklaşımlar, doğal olarak, dönemlerinin siyasal gelişmeleriyle bağlantılı bir şekilde ve daha da önemlisi içinden çıktıkları toplumsal koşulların sonucunda ortaya çıkmıştır. Bir diğer önemli husus ise, geniş bir tarihsel süreç içerisinde düşünüldüğünde, yapılan tartışmaların bir sonrakilere içinde red veya kabul edilecek tarafları olan ama her şeyden önce eleştirel yaklaşımı gerekli kılan bir entelektüel miras bırakıyor olmasıdır. Bu sebeple, günümüzün sınıf tartışmalarının, günümüz toplumunun sınıf yapısının veya alternatif bir toplumsal-siyasal düzenin kurulabilmesi için günümüzde geliştirilen/geliştirilmek istenen stratejilerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için bu tarihsel miras daha iyi anlaşılmalı zorundadır. Bunun için de o tarihsel mirasın içinden çıkmış olduğu tarihsel koşullar göz önünde tutulmalı; sınıf tartışmalarının dinamikleri, hakeza teorik ve politik gerilim hatları tarihsel bağlamları ile ilişkili bir şekilde incelenmelidir. Bu makale sınıf tartışmalarının yirminci yüzyıl kökenlerini incelemeyi bu temelde yaparak tartışmaların içerisinde geliştirilmiş kavramların ve yaklaşımların niteliklerini, imkânlarını ve açmazlarını anlamaya çalışmaktadır. Hem düşünce tarihi hem de toplumsal-siyasal tarih açısından ilgisi göz önüne alındığında, makalenin temel hipotezi bu sınıf kavrayışlarının geliştirdiği kavram seti ve yaklaşımların bugünkü pek çok tartışmanın kökenini oluşturuyor olmasıdır—tıpkı bu kökeni belirleyen tarihsel çerçevenin günümüzün koşullarını belirleyen tarihsel çerçevenin koşullarını temsil etmesi gibi.

Marksizmin politik ve teorik planlardaki macerasının müthiş bir yoğunluk içerisinde geçtiği yirminci yüzyıla odaklanarak sınıf tartışmalarının kökenlerini araştırma ödevi, elbette, bu makalenin belirli sınırlar dahilinde kalmasını zorunlu kılmaktadır. Buradaki metodolojik izlegim hem sınıf kavramını odağa alarak tarihsel-sosyolojik bir yaklaşım geliştirmeye çalışmak hem de bizatihi sınıf kavramının açıklayıcı gücünü ve potansiyelini incelemeye almak olacaktır. Bunu yaparken, sınıf failliğinin doğası ile doğrudan ilişkili “sınıf bilinci” veya “sınıf oluşumu” gibi daha

ziyade felsefi ve tarihsel içerimleri olan kavramlar ile sınıfa dayalı siyasal stratejilerin hesaba katmak zorunda olduğu “sınıf yapısı” ve onu ilgilendiren daha ziyade sosyolojik içerimleri olan kavramların açıklayıcılıkları ve açmazlarına odaklanacak ve bu tartışmaları tarihsel bağlamlarında ele alacağım. Bu doğrultuda, makalenin ele aldığı yaklaşımlar Lukács’tan Althusser ve Poulantzas’a, oradan da E.P. Thompson ve E.M. Wood’a doğru genişlemektedir. Bu isimler gelişigüzel seçilmiş değiller. Eğer sınıf, özeldde sınıfın belirli bir kullanımı (bizim çalışmamızda tarihsel materyalist kullanımı), bir kavram olarak araştırmamızın konusunu teşkil ediyorsa, bu bizi ister istemez sınıfın tarihsel materyalizmin temel metinlerinde sahip olduğu esas ağırlık merkezi rolünün ne tür bir sınıf kavrayışının neticesi olarak tesis edildiği sorusuna götürmektedir. Bu soru, elbette, bir araştırmacıyı sınıf kavrayışının on dokuzuncu yüzyıl kökenlerine, yani Marx’ın ve Engels’in yazmış olduğu temel metinlerin incelemesine de götürebilirdi ve böylesi bir inceleme bizzat Marx’ın sınıf kavrayışını ortaya serme çabası taşırdı. Bununla birlikte, böyle bir araştırma başta Marx ve Engels’inkiler olmak üzere bir dizi kanonik metin üzerinde yapılacak ve tarihsel bağlamı on dokuzuncu yüzyılın koşullarıyla sınırlandırılmış bir çalışmaya dönüşürdü. Bu tarz Marksoloji çalışmalarının kuşkusuz başlı başına analitik ve tarihsel değeri bulunuyor. Buna karşılık, incelememizin temelinde yer alan “sınıf kavrayışı” konusunu, başka deyişle sosyolojik ve politik içerimleri olan temel bir kavram olarak Marx’ın sınıfının ardındaki epistemolojik yaklaşımı daha iyi anlama bakımından, yirminci yüzyıldaki birtakım tartışmalar taşıdıkları açıklayıcı potansiyelle üzerine ayrıca eğilmeyi gerekli kılmaktadır. Bu noktada Lukács ilk aşamada önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır: kendi deyimiyle “Marx’a giden yol”da yaptığı çalışmaları bir bakıma Marx’ın yapıtını yeniden kurma veya Marksist ortodoksiyi yeniden tanımlama girişimi olarak tarif edebileceğimiz Lukács’ın tarihselci yaklaşımı ve Hegelci felsefi/epistemolojik temeli, bu anlamda, sonraki tartışmalar için de önemli bir referans noktası teşkil etmektedir. Lukács’ın yapıtının önemi yalnızca bu niteliksel özellikleriyle sınırlı değildir, aynı zamanda kendine özgü bir tarihsel önemi vardır. Önce Bolşevik Devrimi’nin etkisinin Avrupa’yı sardığı, devamında ise uluslararası komünist hareketin büyüdüğü ve birçok ülkede devrimin eşiğine geldiği bir dönemde tarihsel materyalist gelenek dahilindeki ilk önemli yapıtlarını üreten Lukács’ın sınıf kavrayışı konusundaki pozisyonu, sınıf bilincini tarif ediş biçimi, siyasal eylemle teori arasında kurduğu ilişki ve diğer meseleler onun yaşadığı dönemin gerilim ve çalkantılarını da doğal olarak içinde barındırmaktadır. Tabii ki bu makale Lukács’ın yapıtlarının bütünlüklü bir okumasını sunma isteğinden ve iddiasından çok uzaktadır. Bunun yerine Lukács’ın belirli bir dönemi içerisinde (1917-1925) yazdıklarıyla yetinerek onun Marksizmi özellikle de sınıf failliği üzerinden yeniden yorumlama çabasıyla kapsamı sınırlandırıyorum. Lukács’ın tarihsel materyalist gelenek içerisinde yazdığı bu erken dönemi yapıtına, özeldde de *Tarih ve Sınıf Bilinci*’ne (TSB) yoğunlaşma nedenim ise sadece Lukács’ın sınıf teorisini bu dönemde olgunlaştırmış olmasıyla sınırlı değil, aynı zamanda onun bu dönemki yapıtının tarihsel önemine çarpan etkisinde bulunan başka etmenlerin varlığı. Bunların başında, elbette, 1917-1925 arası periyodun yirminci yüzyıldaki uluslararası komünist hareket ve işçi sınıfı mücadeleleri içerisinde kitlesel kuvvet ve tesir açısından sahip olduğu devrimci potansiyelin büyüklüğü geliyor. Bu dönem Bolşevik Devrimi’nin ardından gelen ve başarılı olmuş yahut olamamış dünya devrimleri döneminin ilk safhası olarak anlaşıldığı takdirde, “kısa yirminci yüzyıl” içerisinde sahip olduğu yer de ortaya çıkacaktır (Hobsbawm, 1995). Öte yandan Bolşevik Devrimi’nin içinde bulunduğu bu dönemin halen ayak direyen eski rejimlerin nihai olarak yıkılmasını sağlaması ve bununla eş zamanlı süregiden,

devrimci ve karşı-devrimci kuvvetlerin Avrupa ve dünya çapında sahne aldığı ikinci Otuz Yıl Savaşları'nın ilk safhasının bitimiyle başlaması ve bu otuz yıllık genel kriz ortamının ilk safhasını oluşturması (Mayer, 1988) Lukács'ın yapıtının tarihsel önemini arttırmaktadır. Bu periyodu seçerken başlangıç tarihini 1917 olarak alınmasının sebebi ortada. Fakat 1925'in seçimi küçük bir açıklamayı gerektiriyor. Bu tarih en başta Lukács'ın kendi düşünce dünyasında bir kırılma noktası teşkil ediyor; zira Lukács bu tarih itibarıyla eski tezlerinden önemli ölçüde uzaklaşarak, hem politik hem teorik planda Stalin'le yakın bir çizgiye gelmektedir. Stalin'in temel doktrin olarak "tek ülkede sosyalizm" stratejisini benimsendiği bu tarih, bu bakımdan, Lukács'ın erken dönemindeki teorik ve politik pozisyonuyla bağlarının da kesildiği yeni bir döneme işaret eder ve bu anlamda yönetsel olarak doğal bir sınır teşkil etmektedir.

Lukács'la başlattığım tartışmayı daha sonra Althusser çevresiyle ve esas olarak Poulantzas'la sürdüreceğim. Bunun nedenleri ise, bu iki pozisyonun birbirleriyle olan derin uyumsuzluklarını da kullanarak, hem sınıf kavrayışı konusuyla alakalı olan epistemolojik boyutun Marksizm içinde (biri Hegelci, diğeri Spinozacı) iki ayrı felsefi ekol üzerinden nasıl temsil edilebildiklerini göstermek hem de bu iki ekolden nasıl iki farklı (ve kuşkusuz farklı toplumsal bağlamlarda) tarihsel materyalist yorum çıkarılabileceğini ortaya koymak. Özellikle de Poulantzas'ın sınıf konusunu belirli bir soyutlama düzeyinde ayrıntılarıyla, kapsamlı ve kesinlik içinde bir teorik incelemeye tabi tutması ve bunu sosyalist stratejinin asli bir unsuru olarak formüle etmesi yirminci yüzyıldaki sınıf tartışmalarının gidişatını ve bunların yirmi birinci yüzyıla bıraktığı mirası derinden etkilemiştir. Öte yandan Poulantzas'ın sınıf teorisiyle 1970'lerin siyasal iklimi arasındaki ilişkiyi incelemek teoriyi içinde bulunduğu bağlamla birlikte değerlendirerek bu dönemin toplumsal ve siyasal dinamiklerini anlama açısından bir yöntem sunmaktadır. Üstelik Poulantzas'ın etkin olduğu 1968-1979 yılları, ironik bir şekilde, tıpkı Lukács'ın erken dönemindeki gibi, hem uluslararası planda sosyalist siyasetin oldukça hareketli olduğu hem de işçi sınıfı mücadelesinin güçlü olduğu bir döneme denk gelmektedir. Fakat bununla da sınırlı değildir, zira bu dönem dünya çapında birçok alanda değişimin güç kazandığı bir dönemdir: Fransa özelinde uzun bir kolonyal tarih sonrasında dekolonizasyon ve ortaya çıkan Üçüncü Dünya'nın 1960'lar boyunca yetişmiş ve toplumsal muhalefetin öncülüğünü yapan kuşaklara etkisi; bu etkinin en güçlü sosyalist örgüt olan Fransız Komünist Partisi'ne yansımaları ve 1968 devrimi; Sovyet-Çin ayrılığı ve uluslararası komünist hareketin bölünmesi; İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki hızlı ekonomik büyüme ve işçi sınıfının refahının görece olarak artması; teknik yenilikler ve üretici güçlerin gelişmesine paralel olarak toplumsal işbölümünün karmaşıklaşması ve buna karşılık emekçi sınıfların "eşitsiz" bir şekilde gelişimi; ve elbette tekeller devlet kapitalizmi teorisi ve bu teori ışığında şekillendirilen sosyalist strateji. Bütün tarihsel farklılıklarına rağmen, 1920'lerin ilk yarısı ile 1970'leri kontrast yaratacak şekilde bu iki "teorik" pozisyon üzerinden ve sınıf kavramına odaklanarak okumak, bu anlamda, yirminci yüzyıl sınıf tartışmalarının değerlendirilmesinde bütünlüklü bir bakış açısının geliştirilmesine yardımcı olacaktır, zira bu tartışmaların odağındaki meseleler, ucu açık bir şekilde, kendilerinden sonraki kuşakların tartışmalarını da gerek kavramsal ve teorik düzeyde gerekse içinden çıktıkları koşullarda yaratılan tarihsel ve siyasal sonuçlar olarak belirlemişlerdir. Öyleyse, bu tartışmalara eleştirel bir yaklaşım ve bunları tarihsel bağlamlarına yerleştirme girişimi, kuşkusuz, bu tartışmalardan bugüne kalan mirasın nasıl değerlendirilebileceğine dair de önemli ipuçları sunacaktır. Bu noktada E.P. Thompson ve E.M. Wood'un tarihsel materyalist geleneği yönetsel ve epistemolojik temellerde "yenileme" girişiminin günümüz için de elverişli kavramsal araçlar

sunduğunu ileri süreceğim ve onların getirdikleri eleştirileri gözden geçirerek tartışmamı sonlandıracağım.

II

Marksizmdaki sınıf kavrayışının doğasının tartışmalı oluşu sınıfın bir kavram olarak açıkça ifade edilmiş tanımlar çerçevesinde belirlenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. *Kapital*'in üçüncü cildinde sınıflar üzerine olan kısmın yarıda kalışı ve Engels'in metnin sonuna—başka yerlerde de yaptığı üzere, biraz iç burkucu bir şekilde—düştüğü not (“*Elyazması burada kesiliyor.*”) Marx'ın projesinin tamamlanamamasıyla birlikte okuyucuların kavramsal açıklıktan mahrum kalması olarak görülebilir. Diğer taraftan bu durum tarihsel materyalist gelenek içinde zengin bir tartışma alanı açmaktadır. Bu bakımdan sınıf konusuna hasredilmiş, erken denebilecek bir döneme ait ve hâlâ saygınlık ve etkinliğini koruyan kavramsal katkıların başında György Lukács'ın çalışması gelmektedir. 1923'te yayınlanan *Tarih ve Sınıf Bilinci* (Lukács, 1972a) isimli klasikleşmiş bu eserinde (ki bu metin 1919-1922 arasında yazılmış metinlerini bir arada toplamaktadır), Marx'ın bıraktığı yerden devam ederek tutarlı bir Marksist sınıf kavrayışı geliştirme çabasını görürüz. Lukács'ın bu eserinde Marksizme getirdiği büyük yeniliğin henüz keşfedilmemiş vaziyetteki yabancılaşma kavramına, Marx'ın Hegel'i yorumlarken izlediği yoldan ilerleyerek, bir bakıma Hegelci metodolojiyi ve terminolojiyi uygulayarak ve yeniden icat ederek (Löwy, 1979: 170)—ve ayrıca Simmel ve Weber'in etkisini de taşıyarak (Jones, 1971: 39-41; Uslu, 2009: 79)—fakat bir başka surette, yani şeyleşme kavramı altında ulaşmış olması gösterilebilir. Kavramın önemi proletaryanın gündelik hayat ve bilhassa emek süreçlerinde şeyleşme deneyimine maruz kalmasından ve kapitalizme mahsus bu deneyimin proleter devrim karşısında teşkil ettiği antagonizmadan kaynaklanır. Löwy'nin de vurguladığı üzere (1979: 171), *Tarih ve Sınıf Bilinci* (TSB) politik bir yapıttır ve bu yapıtın asli sorunsalı proleter devrimin kapitalist şeyleşmeyle olan karşıtlığıdır. Proletaryanın mevcut koşullarını ve devrimci izleğini bir tür “devrimci realizm” içinde saptayabilmek, bir diğer deyişle halihazırda “olan” ile “olması gereken” arasındaki diyalektik bütünlüğü işçi sınıfının failliği vasıtasıyla yakalayabilmek açısından Lukács'ın izlediği bu Hegelci yöntem onun sınıf kavrayışının şekillenmesinde de belirleyici durumdadır. Lukács'ın düşünsel gelişiminin ilk aşamasındaki romantizmden ve 1910'lar sonundaki mesiyani/ütopik devrimcilikten (“sol komünizm”den) sözünü ettiğimiz devrimci realizme veya başka deyişle Bolşevizme doğru geçirdiği evrim,¹ düşünürün geriye dönük yaptığı muhasebeleri ve sorunsalını ortaya koyuş biçiminde de görüldüğü üzere (Lukács, 1972a [1967]: xiv, ff.), devrimci teorisinin politik gelişmeler karşısındaki konumunu dramatik bir şekilde yansıtır. Dolayısıyla, TSB'yi vücuda getiren yazıların en eskilerinin yazıldığı 1919'dan (bu yazıların hepsi 1923 baskısı için yeniden ele alınmıştır) “Yeni Baskıya Önsöz”ün yazıldığı 1967'ye kadarki yarım asırlık dönem—ki komünist hareketin dünya çapında kuruluş ve yayılma bakımından hem geniş, hem de tarihsel açıdan kritik bir evresini oluşturmaktadır—devrimci teori ile pratiğin bütünlüğü

¹ Lukács'ın düşünsel dönüşümünün bu aşamada Bolşevizmde sabitlendiğini değil de, bunun istikametinin Bolşevizm yönünde evrildiğini vurgulamak istiyorum. Buna karşılık, Löwy (1979) Lukács'ın 1923 pozisyonunu Bolşevik siyasetle bir bakıma özdeş görürken, onun Lukács'ı müdafaacı bir çizgiye biraz fazla geldiğini ve daha sonraki 1967 özeleştirisini (özellikle de ekonomi ve emekle ilgili kısımları [Lukács, 1972a: xvii-xviii]) tamamen olmasa da bir miktar göz ardı ettiğini not etmeliyim.

bağlamında, Lukács'ın entelektüel serüveni içerisinde asli yer işgal etmesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Tersinden bakıldığında da şunu söylemek mümkündür: yaptığı katkıların da ötesinde Lukács'ı hem tarihsel materyalist geleneğin hem de komünist hareketin gelişimi açısından önemli kılan şey budur.

Bu noktada Lukács'ın teorisinin detaylarına biraz daha girmek gerekiyor. Öncelikle teorisinin temel noktalarını teşkil eden sınıf bilinci, şeyleşme ve bütünsellik kavramları arasında sıkı dokunmuş bir birliktelik söz konusu olduğu tespit edilmelidir. Lukács'ın *TSB* döneminde—öncesinde ve Stalinizme intisabına kadarki süreçte—geliştirmiş olduğu devrim teorisi Lenin'in eleştirileri sonrasında olgunlaşmıştır (Löwy, 1979: 185). Lenin'in bu eleştirileri Lukács'ın özellikle de parlamentarizmle ilgili yazılarına (1972b [1919]) yöneliktir ve Lukács'ı “sol komünizm” pozisyonu almakla eleştirmektedir Lenin, 1974 [1920]: 165). Lukács'ın devrim teorisi Hegel felsefesinden aldığı özne-nesne birlikteliği/özdeşliği sorununu proletaryanın tarihsel ilerlemedeki rolü ile birlikte değerlendirme çabası üzerine kuruludur (Parkinson, 1970: 11). Buna göre şu iki durum eş anlamlı değilse de eş zamanlıdır: proletaryanın bir sınıf olarak kendisini anlamasının toplumun bütününe anlaması manası gelişi ve bilginin hem nesnesi hem de öznesi durumuna yükselmesi—Lukács'a göre bu momentte devrimci teorisinin, yani teori ile pratiğin birlikteliğinin ön şartı sağlanmış olur. Devrimci süreçte proletaryanın üstlendiği bu tarihsel rolün Hegelci karşılığı mevzubahis özne-nesne özdeşliğidir, ve bu ayrımın diyalektik sentezi, yahut başka deyişle “aşılması”, ancak proletaryanın gerçekleştirebileceği bir edimdir. Bu formülasyon hem *TSB*'nin açılış bölümü olan “Ortodoks Marksizm Nedir?” makalesinin hem de kitabın bütününe başlıca tezlerinden birini oluşturmaktadır (1972a: 1-26). Ortodoks Marksizm kavramına geri döneceğiz. Fakat ondan önce, proletaryanın bir toplumsal sınıf olarak tarihsel değişimin temel faili olması, dahası bu failiğin Hegel felsefesinin merkezinde yer alan özne-nesne özdeşliği sorununun çözümlenmesindeki sentezin (veya bu sorunu “aşmanın”) mümkün olan tek faili olması ile proletaryanın bu tarihsel momente giden süreçte kazandığı sınıf bilinci arasındaki doğrudan ilişkiye göz atmak gerekiyor. Burada Lukács'ın 1923'te sunduğu öneri proletaryanın devrimci sınıf bilincinin ona “isnat edilmiş” (İngilizce çevirisiyle *imputed*)² oluşudur (1972a: 51). Bu tez pek çok bakımdan sorunlu ve tartışmalıdır; öyle ki Lukács 44 yıl sonra 1967'deki yeni baskıya önsözde yaptığı özeleştiri de bu tezin sorunlu olduğunu açıklıkla kabul eder, fakat bunun yerine herhangi başka bir çözüm önerebilecek durumda olmadığını da aynı açıklıkla kaydeder (1972a: xviii-xix). Hocalığını yapmış olan Lucien Goldmann'ın yorumundan (1977: 31-39) yola çıkan Löwy, yine müdafaacı bir anlayışla, proletaryaya isnat edilen bilinç mefhumunun esasını bu bilincin barındırdığı imkân (“mümkün bilinç”) bakımından değerlendirmek gerektiğini vurgular (1979: 177-8). Löwy muhakkak ki isnat edilen bilinç kavramı sayesinde Lukács'ın proletaryanın dışarısında kabul edilen bir devrimci bilincin proletaryaya taşınması fikrini reddettiği konusunda haklıdır. Toplumun bir kompartmanında ortaya çıkan bilincin bir diğerine aktarılmasının doğrusal ve tek-tarafı bir ilişkiye bağlanması bakımından mekanik nitelikteki bu görüş, diyalektik bir sınıf kavrayışını geliştirmekten uzak olduğu gibi, devrimci teori ile siyaset ve devrimci örgütün (partinin) siyasal hareketteki temel

² Löwy'nin Lukács kitabının çevirmeni Patrick Camiller, Löwy'nin Fransızcadaki tercihini de izleyerek, Lukács'ın Almancada kullandığı *zugerechnetes Bewusstsein*'i Rodney Livingstone'un yerleşikleşmiş *imputed consciousness* ifadesi yerine *ascribed consciousness* ifadesiyle karşılıyor (Löwy, 1979: 175n21); Löwy ise kitabının Fransızca orijinalinde, tıpkı Lukács'ın Kostas Axelos ve Jacqueline Bois tarafından yapılmış Fransızca çevirisinde olduğu gibi (Lukács, 1974), *conscience adjugée* karşılığını kullanıyor. Yılmaz Öner'in Türkçe çevirisinde ise kavram tam olarak standardize edilmiş değilse de, “yakıştırılmış bilinç” gibi bir kullanım tercihi ağır basıyor (Lukács, 1998: 118, 125, ff.).

dayanak noktası olarak sınıfı esas alışı arasındaki ilişkide pratik sonuçları olan problemler doğurmaktaydı. Burada asıl sorunun Bolşevizmin örgütlenme teorisi çerçevesinde öncü parti ile sınıf arasında kurulan ilişkinin aşırı şematize edilmesi ve bunun diyalektik nitelikten koparıldıktan sonra Leninizme atfedilmesi olduğunu ileri sürmemiz mümkün olacaktır; zira bu şematize edilmiş ve diyalektik niteliğinden koparılmış sorunlu yorumlama Leninist örgütlenme konusunda farklı coğrafi/ulusal bağlamlardaki pek çok pratiği olumsuz yönde etkilemiştir. Lukács'ta ise sınıf ve parti, sınıfın ekonomik çıkarları ile politik örgütlenmesi ve nihayet iktisadi olan ile siyasal olan arasında kurulan ilişkinin diyalektik niteliği aşıkârdır; sorun sınıfın tarihsel misyonunu yerine getirerek devrimi gerçekleştirecek sınıf bilincine doğru gerekli sıçramayı *tam olarak nasıl* gerçekleştireceğine ilişkin sorunun cevapsız ve muallak olmasıdır (Uslu, 2006: 144). Bu durum da ister istemez Lukács'a yönelik "kendiliğindencilik" suçlamalarını beraberinde getirmiştir, ki Lukács'ın kendisi de 1967 gibi bir tarihte bu suçlamaları bütün bütüne reddetmez. Löwy'nin Lukács müdafaası bu bakımdan ilginçtir. Onun Lukács'ı sol komünizm ve kendiliğindencilik suçlamalarından kurtarıp 1923'teki pozisyonunu doğrudan Bolşevizmle özdeşleştirilmesi Lenin'in "meşru" pozisyonuna Lukács ve Troçki'yi eş zamanlı olarak katma çabası, ve nihayet Lenin'i Lukács üzerinden Troçkistleştirme denemesi olarak anlaşılabilir. Bu bakımdan ortak paydaya diyalektiği koyması da göz ardı edilmemelidir (Löwy, 2008).³

Kuşkusuz, diyalektik Lukács'ın Marx'a giden yolundaki en önemli araçtır (Mészáros, 1970); evvelce belirttiğimiz üzere, onun proletaryaya atfedilen tarihsel rolün gerçekleşmesini sağlayacak sınıf bilincine ulaşılabilmesinin bir ön koşulu olarak aşılması gereken şeyleşme durumunu kapitalizm altında işçinin emeğiyle, toplumla ve kendi türüyle olan ilişkisine karakterini kazandıran bir "somut durum" olarak tahlil edebilmesi Marx'ın Hegelci köklerinden çıkartarak geliştirdiği diyalektik materyalizm sayesinde mümkün olmuştu. Fakat belki de daha önemlisi, diyalektik materyalizmin rolünün Lukács'ın sınıf kavrayışını bütünlük mefhumu çerçevesinde örüşü üzerindeki etkisidir (Jay, 1986: 85). Burada anlaşılması gereken iki mühim nokta bulunuyor. Birincisi, kapitalist toplumu kendi bütünlüğü içerisinde anlayabilmek için (ki, hatırlanacak olursa, bu proletaryanın özgürleşmesi için bir ön koşuldur) o bütünlüğü oluşturan unsurlar arasındaki etkileşimi [*interaction/Wechselwirkung*] ve bu etkileşimin dinamiklerini kavrayabilmek gerekir.⁴ Bu durum başlı başına diyalektik bir anlayışın geliştirilmesini gerekli kılmaktadır, zira bu ilişkiler bütünü çelişkili bir karakter arz etmektedir ve diyalektik metod bu çelişkinin kavranmasına yardımcı olur. İkincisi, bu bütünlük kapitalist üretim tarzının bütün safhaları ile ilgilidir; dolayısıyla proletaryanın toplumsal gerçekliği kavraması ve onu aşması yalnızca üretim safhasındaki sömürü ilişkilerinin kavranmasından ve bunlara karşı ekonomik çıkarları

³ Löwy'nin Lukács'ı müdafaası elbette sebepsiz değil: Löwy bu yolla Althusser etrafında toplanan yapısalcılarının 1970'ler sonunda hâlâ etkin durumda olan hücumlarını karşılamaktaydı. Bu da yalnızca teorik bir hamleden ibaret değil, çünkü Fransa'da 1970'lerin atmosferi içerisinde Stalin-sonrası dönemin Avrokomünizme geçiş aşamasını yaşayan FKP'nin çevresindeki Althusser, Balibar ve Poulantzas gibi aydınlarla Dördüncü Enternasyonal ve Ligue communiste révolutionnaire mensubu Mandel, Bensaïd ve Löwy gibi aydınlar arasında bir siyasal uyuşmazlık söz konusudur. Bu uyuşmazlık ayırt edici bir entelektüel çizgi olarak Yeni Sol akımına içkin durumdadır. Bu konuyla ilgili detaylar ileriki sayfalarda işlenecektir.

⁴ Bu bakımdan Lukács'ın etkileşim ifadesi için kullandığı *Wechselwirkung*'u Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi*'nde kullandıkları ve İngilizce çeviride *intercourse* ile karşılanan ve toplumsal ilişkileri kasteden *Verkehr* ifadesiyle (1976: 32) karşılaştırmanın ilişkiselliğin diyalektik materyalizmdeki öneminin anlaşılması bakımından yararlı olduğunu düşünüyorum.

savunmaktan ibaret dar bir politik program (Ekonomizm) geliştirmesiyle değil, bir bütün olarak yeniden-üretim safhasını da içine alan, genişletilmiş, tahakküm ilişkilerini de içerecek bir şekilde kapsamlı bir politik program geliştirmekle mümkün olabilir. Bunlara ilaveten, sözüne etmemiz gereken bir başka konu yanlış bilinç meselesi ve onun ele alındığı bağlamdır. Rehmann'ın da işaret ettiği üzere (2014: 79), Lukács'ın teorisinde meta üretimi aşamasında sağlanan rasyonalizasyon (ki bu Taylorizm altında üretim safhasının kısmi ölçüde düzenlenmesiyle bağlantılı olarak "araşsal rasyonalite" adını alır) ile mübadele alanındaki anarşiye bağlı olarak yeniden-üretim, dolayısıyla toplumsal yaşantının bütününe hakim olan irrasyonelizm arasındaki çelişkidir. Bu çelişki içinde, Lukács'a göre, iki tür bilinç arasında ayırım yapmak zorunlu olur: bireysel düzeydeki psikolojik bilinç ve sınıf bilinci (Uslu, 2006: 147). Psikolojik bilinç, bu bağlam içerisinde, atomize olmuş bireylerin toplumla olan karşılaşmasında yapmış oldukları rasyonel edimlerin mevcut kapitalist üretim tarzının çelişkili rasyonalitesine *bağlı*, bununla *sınırlı* oluşu üzerinden tanımlanmaktadır (Lukács, 1972a: 91-2). Demek ki (isnat edilmiş) sınıf bilinci dışındaki her bilinç yanlış bilinçtir: sınıfın kolektif bilinci düzeyi itibarıyla içinde bulunulan şeyleşmenin koşullarını aşmaya yönelmediği müddetçe edimlerin bireysel düzeyde rasyonel olup olmaması bu bakımdan bir anlam ifade etmez. Tabii bu yaklaşım yukarıda sözü edilen sınıf bilincinin isnat edilmişliğiyle ilgili muğlaklığı tekrar gündeme getirmektedir, zira Lukács sınıf bilincinin sınıfı oluşturan bireylerin bilinçlerinin ortalaması veya toplamı olmadığını da üstüne basa basa vurgulamaktadır (1972a: 51). Öyleyse yalnızca proletaryanın kendisine isnat edilen sınıf bilincine tam olarak hangi yolla sığıracacağı sorunuyla karşı karşıya değilizdir; aynı zamanda sınıfın kolektif bilincinin oluşumuna dair de bir belirsizlik söz konusudur. Lukács'ın sınıf kavrayışı ve bu konudaki teorik katkısı, bütün zenginliğine rağmen, diyalektik sürecin pratikteki aşamalarını analitik bir şekilde gösterme konusunda bazı zaafiyetler barındırmaktadır. Bu zaafiyetler proletaryanın özne-nesne birliğini sağlayacak devrimci sınıf bilincinin doğasının proletaryaya isnat edilmiş olmasından kaynaklanmaz; sorun daha ziyade yanlış bilinçten isnat edilmiş bilince kadarki sürecin filen nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği sorusu Lukács'ta fazlasıyla muğlak kalmaktadır. Dahası, proletaryanın ona atfedilen bilinç seviyesine sığramasıyla devrim arasındaki dolaysız korelasyon kendiliğindenci tezleri hatırlatmaktadır. Bir başka sorun ise, her ne kadar çelişkiyi (diyalektiği) bütünlüğün asli bir unsuru olarak formüle etse de, Lukács'ın bu çelişkili bütünlük içindeki eşitsiz gelişimi, özellikle de ezilen sınıflar açısından, hesaba katmamasıdır (Jones, 1971: 50). Lukács'ın modeli proletaryayı homojen ve oldukça soyutlanmış bir şekilde burjuvazinin ve burjuvaziyle ilişkilendirilebilecek ne varsa (burjuva ideolojisi, burjuva düzeni, burjuva bilimi, vs.) onun yadsınması olarak görmektedir. Toplumsal mülkiyet ilişkileri anlamında ve sermayenin evrenselleştirici eğilimi karşısında bu karşıtlığın geçerliliğinden şüphe etmek mümkün değil. Fakat yönetici sınıfın yönetme biçiminin ideal tipleştirilmesinin bir adım ötesinde mükemmelleştirilmiş kategoriler arasındaki mücadelenin üzerinde yükseldiği fikri ne fiili süreçlerle ne de tarihsel süreçlerle bağdaştırılabilir. Bu bakımdan Lukács'ın ilgi alanının daha ziyade felsefe ile sınırlı olmasının, bir başka deyişle konusunu felsefi düzlemde ele almasının, dolayısıyla sosyoloji ve bilhassa tarihten soyutlanmış bir düzlemde tartışma yürütmesinin rolü büyüktür.

III

Lukács'ın bu boşluğunu bilhassa sosyoloji alanında Nicos Poulantzas doldurmaya çalışacaktır—fakat ne Lukács'ın izinden giderek, ne de Hegelci diyalektik metodu kullanarak: Poulantzas aktif ve etkili olduğu 1960'lar sonu ile 1970'ler sonu arasındaki dönemde gerek sosyal bilimlerde gerekse Batı Marksizminde hatırı sayılır bir ağırlığa ve üstünlüğe kavuşan, Marksizmin felsefi temeli olarak Hegel'i reddedip yerine Spinoza'yı geçiren yapısalcılık akımı (Anderson, 1989: 65-6) içerisinden, Althusser çevresine dahil bir siyaset sosyoloğu olarak üretimini gerçekleştirdi. Bu çerçevede toplumsal sınıflardan kapitalist devlet sorunsalına, faşizmin doğasından sosyalizmin sorunlarına dek uzanan bir alanda çalışmalarını ortaya koydu. Burada tartışmamızı Poulantzas'ın çalışmasının sınıfla ilgili olan kısmıyla sınırlandıracağız. Bu bakımdan Althusser çevresi dahilinde sınıf tartışmalarına en ciddi katkıyı yapan Poulantzas'ın kavram setinin ve teorik çerçevesinin Althusser ve onun daha yakın mesai arkadaşlarınıninkilerle oldukça örtüştüğü gerçeğini hatırlatmakla işe koyulalım. Poulantzas'ın toplumsal sınıfları kavrayışı, yapısalcılığın kavram setini burada uygulayışı ve—belki de önemlisi—analitik bir şekilde sınıfları haritalandırma girişimi kendisinin sunduğu söz konusu katkının veçhelerini teşkil etmektedir. Burada sözünü ettiğimiz haritalandırma bir taraftan toplumsal sınıfların emek sürecindeki ve sömürü ve tahakküm ilişkilerindeki konumları baz alınarak çizilen matrislerle ortaya koyma, diğer taraftansa bu toplumsal sınıfların birbirleri arasındaki, kendi içlerindeki ve bir bütün olarak içinde bulunduğu yapıyla olan ilişkilerin doğasını ve dinamiklerini belirli bir soyutlama düzleminde, “açıklık ve kesinlik” taşıyan bir teori içinde tanımlama amacındadır. Bu bakımdan toplumsal sınıflar ile siyaset (ve dolayısıyla da siyasal olan) arasındaki ilişkinin doğasına ilişkin tartışmalar Poulantzas'ın çalışmasının merkezinde yer almaktadır. Althusser ve takipçilerinin projesinin felsefi ayağı Marksizm içerisindeki iki geleneği, yani tarihsel ve diyalektik materyalizmi birbirinden ayırtmak ve buradaki diyalektik bileşeni Hegelci köklerinden “kurtararak” ona bir başka, örneğin Spinozacı bir felsefi temel sağlamak idiyse, bunun politik ayağının, hiç şüphesiz, ekonomizm adı verilen ve dünya çapında Marksist hareket içerisinde kendisine yer edinmiş ekonomik indirgemeci yaklaşımlarla da mücadele etmek olduğunu söyleyebiliriz.

Bu noktada Poulantzas'ın teorisinin detaylarıyla devam etmeden önce, bunun hangi bağlamda gerçekleştiğini, dolayısıyla toplumsal ve siyasal arkaplamı anlamamız gerekiyor. Althusser çizgisinin Fransız aydınları arasında ağırlık kazanmaya ve Poulantzas'ın da aktif olmaya başladığı 1960'ların ikinci yarısına bir dizi politik, ekonomik ve toplumsal gelişmenin belirleyici etkileri damga vurmuştur. Yasama kuvvetinin güçlü olduğu Üçüncü Cumhuriyet temelinde İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıntıları arasında kurulan Dördüncü Cumhuriyet'in ardında Nazi/Vichy çizgisine karşı geniş bir toplumsal uzlaşma (Komünistler, Radikal Parti, sosyal demokratlar ve Hıristiyan demokratlar) bulunmaktaydı. Bu uzlaşma Soğuk Savaş'ın başlamasıyla Komünistleri bir ölçüde marjinalize ettiyse de asla kurulu düzene bütünüyle yabancılaştırmadı; bilakis, FKP'nin bu dönemde Fransa'nın yeniden-inşasına öncelik verdiği görülmektedir (Price, 2014: 345). FKP çok geniş tabana yayılmış, milyonlarca üyeliğe ve daha da fazla sempaticana sahip örgütlenmesiyle 1945 sonrasındaki 30 yıla damgasını vuracak ve iktidarı seçim yoluyla teslim almasa da tekil olarak en büyük parti konumunu sürdürecektir. Dolayısıyla yürütme kuvvetinin 1958'de darbe yoluyla yasamayla daha denk formüle edildiği Beşinci Cumhuriyet döneminin ilk yirmi yılında da FKP güçlü konumunu sürdürmeyi başarmıştır. Öte yandan, Beşinci Cumhuriyet'in

bu ilk dönemi General Charles de Gaulle'ün liderliğini betimleyen ve önemli ölçüde Bonapartist özellikler taşıyan Gaullist rejimin hâkimiyeti altında geçmiştir. Bu rejime dair bazı temel unsurlar, rejimin kendi içindeki ve kendinden sonraki değişime rağmen, Fransız siyasasına ve kapitalizmine birtakım yerel özellikler bahşetmektedir. Bunların başında, belki de ilkesel olarak, ekonominin devletin yoğun müdahalesiyle regüle edildiği ve serbest piyasanın iğdiş edici etkilerinden özellikle de küçük köylü çiftçiyi ve küçük esnafı korumanın amaçlanması gelmektedir (Price, 2014: 325). Bu ekonomik ve sosyal politikanın savaş-sonrası dönemdeki kapitalist büyümenin doğrudan sonucu olarak toplumun “orta sınıf” kesimlerinin proletarizasyon tehlikesinden korunarak, karma bir ekonomi içinde kalkınma modeli tesis etmekle alakalı olduğu ortadadır. Bununla birlikte, Gaullist rejimin Bonapartist karakteri göz önüne alınacak olursa, savaş-sonrası kurulan büyük toplumsal mutabakatın korunarak sınıf mücadelesindeki dengeleri bozma pahasına işletilecek bir serbest piyasa kapitalizmini bütünüyle benimsemekten kaçınıldığı da görülecektir. Bonapartistimin genel özelliklerine oldukça uygun bir şekilde, Gaullizm işçi sınıfının militanlığı ve devrimci potansiyeli karşısında hâkim sınıfların çıkarlarının uzlaştırılıp bu çıkarlardaki kimi “aşırılıkların” yatıştırıldığı, fakat ekonominin modernize edilerek Avrupa ölçeğinde bir ekonomik entegrasyonun hız kazandığı, bu doğrultuda uluslararası tekeli sermayenin ekonomideki payının arttığı, buna mukabil toplumsal devrimin de çeşitli dengelerin korunması yoluyla bastırıldığı, toplumsal sınıflara arasındaki çelişkileri kendi bünyesinde barındıran bir rejim görüntüsü çizmektedir. Bu o kadar böyledir ki, Fransa için savaş-sonrası dönemde bir tür “mekânsal çözüm” teşkil eden kolonyal imparatorluğun Gaullist rejim tarafından ne pahasına olursa olsun savunulması, özellikle de Birinci Hindîçin Savaşı ve Cezayir Savaşı, bu denge ve istikrar arayışının modası geçmiş ama—rejimin bekasında oynadığı rol bağlamında—doğal bir uzantısına dönüşmüştü. Fransa'nın kolonyal siyasetinin, diğerleri arasında, iki doğrudan sonucundan söz edebiliriz: bir taraftan Üçüncü Dünyacılık olarak adlandırılabilir ve dekolonizasyona giden yolda anti-kolonyal bir siyasal bilincin toplumsal tabanda güçlenmesine yol açması; diğer taraftan Fransız kolonyal imparatorluktan temel olarak nemalanan sermaye kesiminin büyük kapitalistlerden ziyade modernizasyon, rasyonalizasyon ve üretici güçlerin yenilenmesi bağlamında ayak direyen “arkaik” kesimleri olduğu göz önüne alındığında (Marseille, 1984; Marseille, 1985), Fransız ekonomisinin kapitalist gelişim açısından serbest piyasa rekabetine görece kapalı bir politika izlemesi ve bu bakımdan uluslararası sermayenin uyguladığı basıncın artması. Gaullist rejimin 1959-1969 arasındaki 10 yıllık macerası, bu bakımdan, hem bu basıncı kontrollü bir şekilde karşılayarak ekonomideki dönüşümün hızını regüle etmek, hem de toplumsal tabanın beklentilerini hâkim sınıflar lehine olacak şekilde yatıştırmak yönündeydi. Bununla birlikte dekolonizasyon hareketlerinin başarıya ulaşması, kolonyal savaşların Fransa için mağlubiyetle neticelenmesi ve sonuç olarak Fransız kolonyal imparatorluğunun dağılması daha iki savaş arası dönemde Paris'i merkeze alarak gelişmeye başlayan Üçüncü Dünyacı fikirlerin (Goebel, 2015) güç kazanma eğilimiyle birleşince, 1968'e giden yolda sosyalist/komünist hareketin üzerinden yürüdüğü belli başlı ana arterler ortaya çıkmaya başladı. 1968 ise, hiç kuşkusuz, uzunca süredir fokurdayan bu Yeni Sol hareketin, Lefebvre'in deyişiyle, “patlama” yaşadığı bir momenti temsil etmektedir. Şayet Yeni Sol'u taşıyan temel aks 1960'ların karşı-kültürü, başka deyişle Batı'da gerçekleştiği haliyle şiddetsiz ve özgürlükçülüğü şiar edinmiş bir kültürel devrim idiyse, Batı solu içerisinde böyle bir akımın varlığını Kruşçev'in SBKP'de başlattığı destalinizasyon hamlesine dek vardırırmak mümkün olacaktır. Dolayısıyla, karşıtlarınca

en basitleştirilmiş haliyle “kişi kültü” en sofistike haliyle “tek ülkede sosyalizm” mefhumlarıyla tanımlanan ve kuşkusuz kuruluş dönemindeki SSCB’nin sosyalizmin inşasında hem içeride hem dışarıda karşılaştığı sorunlardan soyutlanamayacak ve basitçe bir pozisyona indirgenerek değerlendirilemeyecek kadar karmaşık bir “doktrin” olan Stalinizmin SBKP’deki ve Komintern’deki perdesinin kapanması ile başlayan politik “liberalizasyon” hareketinin Yeni Sol’un gelişmesi için elverişli bir zemin sunmuş olduğunu ifade edebiliriz. Destalinizasyonun ilk etkisi Herbert Marcuse gibi düşünürlerin verdiği ilhamla özgürlükçü sosyalizm anlayışının gelişmesi ve 1968’de doruk noktasına ulaşması olduysa, ikinci bir etkisi aynı kapsamda “Stalinist dogmatizm”le hesaplaşma arayışıydı. Bu noktada özellikle de Althusser çevresinin ve özelde Poulantzas’ın çabalarının yoğunlaştığı görülecektir. Öte yandan Stalinist dogmatizmle hesaplaşma mefhumu ve genel hatlarıyla destalinizasyonun kapsamı, Fransa özelinde politik hatlar arasındaki gerilim bağlamında, FKP’nin bizzat kendisini de bir çatışma alanına döndürmüş durumdadır. Kruşçev Raporu’ndan sonra pek çok komünist parti Stalinizmle köprüleri atmışken FKP’nin bu aşamaya gelişi ancak 1960’ların ortasını bulacaktır. Bununla birlikte gerek FKP gerekse Fransız solu içindeki hatların daha da gerilimli bir aşamaya gelişinde destalinizasyona paralel bir şekilde gelişen Sovyet-Çin ayrılığı ve Maoizmin kimi yerlerde örtük kimi yerlerdeyse açık şekilde etkili olarak bir alternatif sunması bu dönemki siyasal dengeyi daha çetrefilli kılmıştır.

Bütün bu politik tablo içerisinde bir çıkış arayışı olarak devrimci bir siyasal strateji üzerinde yoğunlaşmak PCF etrafındaki organik aydın rolü üstlenenleri somut durumun somut analizine yönlendirmiştir ve bu da “tekelci devlet kapitalizmi” analizidir. Gaullist rejimin kolonyal projesinin çöküşü ile yürütmenin yetkilerini yasama aleyhinde genişleten Beşinci Cumhuriyet siyasasının sağladığı uluslararası sermaye için elverişli ortam “arkaik”, geri kalmış ve rasyonelleşmemiş sermayenin tekelci sermaye karşısında gerilediği, fakat Gaullist rejimin siyasal müdahalesiyle yok olmadığı bir dönemi hazırlamıştır. Fakat bu bir geçiş dönemidir; de Gaulle sonrası dönemde gelişen ekonomik liberalizasyona ve serbest piyasaya daha açık bir ekonomi politikasına da öncülük etmektedir. Böyle bir iktisadi ve siyasi yapıda toplumsal sınıflar temelinde geliştirilecek bir strateji ister istemez tekelci devlet kapitalizminin koşullarını temel olarak almalıdır. Buna göre, Fransa’nın—Batı Avrupa’nın geri kalanıyla birlikte—büyük bir hızla büyüdüğü bir dönemde, işçi sınıfının ekonomik mücadelesi ile işçi sınıfının objektif politik çıkarlarını temsil eden devrimci siyasal mücadele birbirinden ayrı ele alınmak zorundadır, çünkü işçi sınıfının ekonomik çıkarları ile örtüşen politik program devrimden çok reformdur. Bunun pek çok sebebi bulunmaktadır ve bunların altında da işçi sınıfının çeşitli ideolojik ve politik faktörler sebebiyle fraksiyonlara ayrılmış olması yatmaktadır. Bununla birlikte, tekelci devlet kapitalizm koşullarında hâkim konumdaki sınıflar da benzer şekilde bölünmüş ve fraksiyonlara ayrılmış durumdadır ve bunların çıkarları da çoğunlukla birbirleriyle uzlaşmaz niteliktedir. Özellikle de küçük sermaye sahipleri tekelci kapitalizmin gelişiminde çıkarlarını zedeleyen unsurlar bulmaktadır. Bu da tekelci sermaye karşısında ekonomik ve politik çıkarları uzlaşan geniş bir halk ittifakını mümkün kılmaktadır. Böylesi bir strateji 1970’lerin başlarından itibaren Avrokomünizm ile formüle edilir duruma gelmiş ve 1970’lerin ortalarında Georges Marchais’nin FKP’sini Maurice Thorez’ninkine pek benzemeyecek ölçüde farklılaştırmıştır. Dolayısıyla, 1960’larla birlikte, hem İkinci Enternasyonal’le hem de Stalinizmle özdeşleştirilen “kaba ekonomizm” politik anlamda müdahale edilmesi gerekli bir soruna dönüşmüş durumdadır ve Althusser çevresinin teorik eserlerinin politik temellerinden bir tanesini bu sorun teşkil

etmektedir. Bu politik müdahalenin Lenin'in Bolşevik Devrimi öncesinde ısrarla koruduğu, ekonomizme ve kendiliğindencilığe karşı geliştirdiği Bolşevizm siyasetiyle (Carr, 1971: 22-7) bir tür paralellik sunma amacı taşıyor olması elbette kayda değerdir (Althusser, 2001 [1968]: 17-9, 45; Althusser ve Balibar, 1971 [1968]; Balibar, 1974: 200). Bu bakımdan Poulantzas'ın çalışmaları kaynağını işçi sınıfı siyasetinin işçilerin ekonomizm olarak adlandırılan ve işçi sınıfının siyasal pratiği içerisinde gelişen mücadeleye indirgenemeyeceğine yönelik teşhisten (Althusser ve Balibar, 1971b: 223) almakta olduğunu söyleyebiliriz. Sahiden de Poulantzas'ın yapıtında bu bakımdan doğrudan bir siyasal misyon taşınmakta olduğu;⁵ bu misyonu yerine getirmek üzere Poulantzas'ın giriştiği ilk kapsamlı çalışma olan *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*'ın (1971a; 1971b [1968]) siyaset ve ekonomiyi ilgilendiren alanlar arasında bir ayırım yapmak suretiyle sosyal sınıfları ve bunlarla birlikte siyasal iktidarı çözümleme çabası barındırdığı; ve Poulantzas'ın Fransa'da pek az gelişmiş olduğunu iddia ettiği siyaset bilimi disiplini temel alınarak bütün bunların gerçekleştirilmek istendiği (1971a: 12-3) de göz önüne alınmalıdır.

Lenin'in Bolşevizm siyasetiyle özdeşleştirilen ve siyasal olan ile iktisadi olan arasında zorunlu bir ayırım yapan bu kavrayış bir teorizasyon girişimini de beraberinde getirmiştir: görelî özerklik. Althusser çizgisindeki yapısalcı Marksistlerin sıklıkla başvurduğu bu kavram Poulantzas'ta belki de en etkili haliyle iş başındadır. Poulantzas söz konusu kavramı hem sınıf tartışmalarında, hem de (mesela Ralph Miliband karşısında yürüttüğü) devlet tartışmasında, esasen birbirleri karşısında “dönüşlü” olacak şekilde kullanır. Bu temelde şu anlama gelmektedir: birbirinden ayrılmış iki alan olan ekonomi ve siyaset arasındaki irtibat, dolayısıyla bu alanlarda bu alanlara has mantıklar üzerinden kurulan ilişkilerle ortaya çıkan fenomenler olarak sınıf ve devlet arasındaki bağ, ilkinin ikincisini dolayimsız bir şekilde belirlediği bir forma sahip değildir. Kaba/vülger materyalizm, ekonomizme özgü bir doğrusallık ve düz mantık içinde, siyasetin—yani siyasal alan ve bu alana ait olan unsurlar: devlet, siyasal özneler, kısacası siyasal olan—iktisadın alanına ait ilişkiler (yani sınıf ilişkileri, her ne şekilde anlaşılıyorsa) tarafından doğrudan belirlendiği düşüncesindedir. Bu tek-tarafli belirlenimci görüş—ki İkinci Enternasyonal'in doktrinleştirdiği bir indirgemeciliktir—siyaseti ekonominin, dolayısıyla da devleti yönetici sınıfın basit bir aracına veya enstrümanına indirgeyerek onun gerçek doğasına yönelik kavrayışları tahrip etmektedir (Poulantzas, 1969: 74). Fakat durum bununla da sınırlı değildir: ekonomi ile siyaset arasında kurulan böylesi bir tek-tarafli, araçsalcı belirlenim ilişkisi, bir başka deyişle Lenin'in de hedef aldığı haliyle ekonomizm, ekonomik çıkarları siyasal çıkarlarla eşitleme, dolayısıyla ekonomik mücadeleyi siyasal mücadeleyle özdeşleştirme eğilimindedir. Buna göre, bu yaklaşımın pratikteki sonucu devrimci değil fakat reformist bir karakteri haiz, sınıfın geniş politik çıkarlarını değil fakat dar ekonomik çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışan, kendiliğindenci bir siyasete varmaktır (Poulantzas, 1971a: 56-7). Bu noktada yöntem dair uzun bir paranteze ihtiyaç bulunuyor: altını çizmek gerekir ki, Poulantzas'ın görelî özerklik kavramını devlet ve sınıf özelinde uygulayışının genel hatlarıyla Althusserci Marksizmin yapısalcı sosyal teorisi içerisinde kendisine yer bulmaktadır ve kavram bu bakımdan söz konusu

⁵ Poulantzas'ın toplumsal sınıflar üzerine kaleme aldığı, İngilizceye de çevrilen bir makalesinin (1973) aslen Fransa'da sendika eğitimi için kullanılan bir “malzeme” olması teorik çalışmalarının siyasetle olan angajmanını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

yaklaşım çerçevesinde geliştirilen teorizasyonun sunduğu “zengin” kavram setine⁶ organik bir şekilde bağlıdır. Bu sosyal teoriye göre, birbirlerinden doğaları gereği ayrışan, bu sebeple bir diğerine göre özerk nitelikteki alanlar, toplumsal süreçlerin işleyişi söz konusu olduğunda, çeşitli “kertelerde” devreye girerek bu süreçlerde belirleyici rol oynarlar. Althusser, “ihtiyar” Engels’in kimi yazışmalarındaki tespitlerinden yola çıkarak, bu alanlar arasında ekonominin (üretimin alanının) ancak *son kertede* belirleyici olduğunu belirtir. Ekonomi toplumsal sürecin gelişiminde son kertedeki belirleyici rolünü oynayana dek, ki bu uzun vadeli bir süreçtir, ekonominin dışındaki alanlar kendi sözlerini söylerler. Althusser, biraz da alaycı bir ifadeyle, “ne birinci kertede, ne de sonuncusunda, ‘son kerte’nin tek başına kaldığı saat asla çalmaz” diye ekleyerek ekonominin belirleyiciliği konusundaki tek-yönlü indirgemeciliğe karşı nihai pozisyonunu alır (Althusser, 2005: 111-3; *krş.* Thompson, 1995: 109-10). Bütün bu şablon içerisinde, toplumsal süreçlerin gelişiminde her ayrıksı alan kendi rolünü oynarken ekonominin bunlar üzerinde ancak belirsiz bir son kertede belirleyici olması Althusserci sosyal teorideki bir başka kavramsal unsur olarak üst-belirlenimi [*surdétermination*] öne çıkarır. Öyleyse, verili bir tarihsel süreçteki toplumsal gelişmenin (herhangi bir olgu, kurum, vs.) belirlenimi yapısal bir şekilde gerçekleşmektedir; ayrıca bu toplumsal gelişme çeşitli “çelişkiler” ile malüldür, zira söz konusu gelişmenin veçheleri asla homojen değildir, bilakis eşitsizdir, eşitsiz gelişmiştir (Althusser, 2005: 209-10). Bu bakımdan herhangi bir inceleme konusu o yapının bir üst-belirlenimi olarak anlaşılmalıdır.⁷ Verili bir tarihsel döneme ait bir yapının, örneğin Louis Bonaparte dönemi Fransasındaki toplumsal formasyonun özellikleri ve geçirdiği değişim ve dönüşümleri anlamamızı ancak üst-belirlenim mümkün kılar. Bu noktada Althusser Bolşevik Devrimi dönemi Rusyasını örnek vererek, Rusya’da feodal geri kalmışlık ile endüstriyel ilerilik şartları arasındaki çelişkili durumun emperyalistler arasında nasıl bir “en zayıf halka” haline tekabül ettiğini ve bunlarla koşut olarak farklı sınıfların ve sınıf fraksiyonlarının Çarlık rejimi karşısında aldıkları pozisyonları inceler. Althusser, bu noktadan hareketle ve Lenin’in birtakım yazılarına da referans vermek suretiyle, aslında bu çelişkilerin kendi başlarına bir devrimci durum yaratacak nitelikte olmadığını, fakat bir kopuşun gerekli şartlarını daha önceden varsayan [*presuppose*] çelişkilerin birikimi sayesinde devrimci durumun ortaya çıkabildiğinin

⁶ Bu geniş kavram seti, Martin Jay’in de işaret ettiği üzere (1986: 387), “Althussercilerin daha önceden Batı Marksizmi olarak bilinen neredeyse her şeye hoşgörüsüz bir şekilde karşı” olmalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Althusserci yapısalcılar bütün bu geçmiş bakiyeye (Fransa özelinde Hegelci diyalektik Marksizm ve Sartre ve Merleau-Ponty kaynaklı varoluşçulukla; bunlara ek olarak, daha geniş bir ölçek söz konusu edilirse, elbette, ampirizmle) Marksizmi yeniden yorumlama yolunda hesaplaşırken, ortaya koyduğu sosyal teorinin işletilmesi için gerekli, geniş çaplı ve yeni bir kavram seti de geliştirme yoluna gitmişlerdir—bu noktanın altını Perry Anderson (1989: 84) isabetli bir şekilde çizmektedir. Yine Anderson’ın gösterdiği gibi (1989: 57), bu kavramların büyük kısmının öncül konumdaki idealist/burjuva düşünce dünyasından, örneğin Bachelard ve Canguilhem’den (“epistemolojik kopuş” ve “problematik”), Lacan’dan (“septomatik okuma” ve “ademimerkezi yapı”) ve elbette Freud’dan (“üst-belirlenim”) alınıp geliştirildiği göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte söz konusu durumu Althusserciliğin Batı Marksizminden net bir kopuş olduğu anlamında değerlendirmemelidir, aksine onu bu gelenek içerisinde farklı bir dal olarak anlamak gerekmektedir.

⁷ Burada uzun uzun tartışma fırsatımız olmadığı için, Althusser’in üst-belirlenim ve yapısal belirlenim kavrayışları üzerindeki Spinoza etkisi meselesinde Anderson’ın tespitlerini (1989: 65-6) olası bir tartışma için başlangıç noktası olarak almakta fayda olduğunu not edelim.

altını çizer (Althusser, 1967: 22-3). Üst-belirlenim, Althusser'e göre, en somut haliyle bu şekilde açıklanabilir.⁸

Öyleyse, elimizdeki Althusserci sosyal teori ekonominin son kerteedeki belirleyici rolünün teslim edildiği, öte yandan son kerte saatinin asla çalmadığı bir şablon içerisinde, birbirinden ayrıksı (ve özerk) her alanın kendi sözünü söylediği ve belirlenimin bunların çelişkili parçalarını oluşturduğu bir yapıya havale edildiği bir doğayı haizdir. Bu kapsamda, iyi bilindiği üzere, bir başka özerk alan olarak ideoloji gerek Althusser'de, gerekse takipçilerinde önemli bir rol oynar. Poulantzas'ın siyaset sosyolojisi bakımından da ideoloji kavramının bu anlamda önemli ve operasyonel bir rolü bulunmaktadır. Aslında hem Althusser, hem de Poulantzas sınıf mücadelesinin önceliğini vurgulayan ifadeler kullanmışlardır; fakat burada sınıf mücadelesi özellikle de siyasal mücadele formunu alır ve dolayısıyla ekonomiye ait üretim ilişkileri alanından siyasete ait tahakküm ilişkileri alanına taşınır—zira, hatırlanacak olursa, bu teoriye göre işçi sınıfının ekonomik çıkarları ile siyasal çıkarları birbirinden ayrıdır, ki bu da zorunlu olarak siyasal ve iktisadi mücadeleleri birbirinden ayırtırmayı beraberinde getirmekteydi. Bir adım ötesinde, ideolojinin görece özerk doğası bu alanı ayrı bir muharebe sahası haline getirir, bu da siyasal mücadelenin, başka deyişle sınıf mücadelesinin siyasal formunun gerçekleştiği/yürütüldüğü bir alanın açıldığı anlamına gelir (Rehmann, 2013: 153). Fakat, siyasal mücadelenin ana aksı ideolojiler alanına taşındığı ve sınıf mücadelesinin daha somut olarak nasıl sürdürülebileceği tanımlanmadığı için, buradaki sınıf mücadelesi vurgusunun altının ne Althusser'de ne de Poulantzas'ta doldurulabildiğini söylemek çok zordur. (Burada Althusser'in yaklaşımının Poulantzas'a nazaran daha şematik ve soyut kaldığını, bu bakımdan da sınıf mücadelesi vurgusunun, Rehmann'ın da tespit ettiği gibi (2013: 154), bir retoriğe dönüştüğünü ekleyelim). Bununla birlikte ortaya çıkan sonuç açıktır: sınıf mücadelesinin siyasal formu ideolojiler alanında yürütüldükçe siyasal faaliyetin öznesi ve nesnesi olarak işçi sınıfının yerini daha “heterojen” gruplar ve bilhassa aydınlar almaya başlar; sınıfsal boyunduruğu ortaya çıkartan sömürü ilişkilerinin yerine siyasal hâkimiyeti ortaya çıkartan tahakküm ilişkileri geçmeye başlar. Thompson'ın Althusser için yaptığı eleştiri (1995: 250) bu doğrultuda şöyledir: ideolojik tahakküm tarzları üzerinde daha yoğun bir vurgunun yapılması beraberinde bu tahakkümden kaçabilme yetisini bir aydın grubuna bırakmaktadır ve aydınlar da, buna karşılık, söz konusu ideolojik alanın özerkliği sayesinde sınıf savaşını bu alanda veren öncülere dönüşürler. Burada sorun esasen aydınların bu tahakkümden gerçekte kaçınıp kaçınmadıkları değildir; sorun sınıf savaşının verildiği fiili muharebe alanının ideolojiler alanına taşınmış olmasıdır. Bu anlamda Althusser'de mevcut sorunları, teorinin karakteristik özelliklerinden dolayı, Poulantzas'ta da tespit etmek mümkündür. Fakat Althusser'in bir felsefeci olarak teorisinin içine entegre edemediği şey olan toplumsal ve siyasal unsurlarının titizlikle incelenmesi meselesinin Poulantzas'ta çok daha etkili bir şekilde ele alındığını söylemeliyiz. Burada Poulantzas'ın bilhassa sınıf yaklaşımı kapsamında kullandığı analitik kavramlar onu hem Althusserci Marksizm akımı içinde ayrıksı kılmakta, hem de kendinden sonraki araştırmacılar için önemli bir miras bırakmaktadır.

⁸ Althusser'in burada akıl yürütürken başvurduğu, veya daha doğru bir ifadeyle “yorumladığı”, kaynaklar Lenin'in *Sol Komünizm*'den “yukarı sınıfların eskisi gibi yönetemediği, aşağı sınıfların eski düzeni kabul etmedikleri” o meşhur devrimci duruma dair bir pasaj ile *Nisan Tezleri*'nin hemen öncesindeki *Uzaklardan Mektuplar*'dan alınma bir pasajdır. Fakat bu pasajların üst-belirlenime dayanak teşkil edecek şekilde yorumlanması, gerek Althusser'in gerekse de Althusser çevresindeki pek çok yazarın (buna Poulantzas da dahil) Marksist kanonu okumalarındaki genel karakteristiğe uygun bir şekilde, muğlak ve oldukça tartışmalıdır.

IV

Poulantzas'ın sınıf kavramını sosyolojik analizin referans noktası olarak kullanabilme bağlamında yaptığı katkının her şeyden önce, elbette, devrimci bir siyasetin hizmetine koşulacak bir haritalandırma açısından gerekli olduğu anlaşılmalıdır. İşçi sınıfının politik çıkarlarını gerçekleştirecek olan bu siyaset, gerek ideolojiler alanında gerekse siyasalın alanında verildiğinde, bir ittifaklar siyaseti hüviyetinde olmak zorundadır ve bunun tesis edilebilmesi için kendisine toplumsal bir taban bulmalıdır. Bu toplumsal tabanın belirlenmesi için esasen bakılması gereken yer de toplumsal sınıflardan başkası olamaz. Burada ittifaklar siyasetinin gerekliliği doğrudan doğruya Althusserci çelişki kavramı ile bağlantılıdır, zira, Marx'a atfedilen kimi soyutlamaların aksine, kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu bir toplumsal formasyon asla homojen olarak yapılandırılmış olmadığı için, bir başka deyişle kapitalist üretim tarzı toplumsal formasyonun tamamıyla özdeş olmadığı, dolayısıyla kapitalist üretim ilişkilerinden farklı bir mantıkta kurulmuş üretim ilişkilerinin, ve dolayısıyla toplumsal sınıfların varlığı söz konusu olduğu için, bu formasyona dair iki kategoriye indirgenmiş, saf bir burjuvazi-proletarya ayrımından söz etmemiz mümkün değildir. En gelişmiş kapitalist ülkelerde dahi hâkim sınıflar ve ezilen sınıflar—özellikle de ezilen sınıfların mevzubahis olması burada kritiktir—homojen değil, fakat heterojen ve parçalı bir görünüm arz ederler. Zira *gerçekte* ne en gelişmiş kapitalist ülkelerde, ne de diğerlerinde, saf bir kapitalist üretim tarzından söz etmek mümkündür (Poulantzas, 1971a: 69-71). Zaten Althusserci Marksizmdeki üretim tarzı ile toplumsal formasyon ayrımı da tam olarak bu tezle alakalıdır. Bu aşamada karşımıza sınıf fraksiyonu kavramı çıkmaktadır, ki bu kavram üretim tarzının mantığı içinde oluşmuş verili bir toplumsal sınıfı “kesen”, parçalara ayıran ayırım çizgilerini varsayar; bu şekilde birbirinden özerk bir şekilde hareket eden sınıf fraksiyonları söz konusu olur (Poulantzas, 1971a: 72-3; Poulantzas, 1974: 26).⁹ Üst-belirlenim meselesi, elbette, sınıf (ve sınıf fraksiyonları) söz konusu olduğunda da devreye girer. Poulantzas açıkça herhangi bir üretim tarzı içinde, “yalnızca üretim ilişkilerinin toplumsal sınıfların tanımlanması için yeterli olacağını” düşünmenin yanlış olacağını, buna sebep olarak sadece bölüşüm ilişkileri ve gelir konularının da göz önüne alınması gerektiğini değil (zira bunlar da iktisadi olanı ilgilendirmektedir),¹⁰ bunlara ilaveten diğer alanları ilgilendiren ilişkilerin de devreye sokulması gerektiğini, zira saf haliyle bir üretim tarzının (kendine ait mantığı içerisinde) ortaya çıkan üretim ilişkilerini “bölgesel bir yapı [*structure régionale*] olarak

⁹ Fraksiyon ifadesi Poulantzas dışında Althusserci Marksizmin diğer metinleri arasında ilk defa *Kapital'i Okumak*'ta (1968), ki Poulantzas'ın *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*'ıyla aynı yılda yayınlanmıştır; “sınıfların içsel bir şekilde fraksiyonlara ayrılması” [*fractionnement internes des classes*] ifadesi içerisinde Balibar imzalı bir bölümde kullanılıyor (Althusser ve Balibar, 1971b: 123). Kavramı kendi çalışmalarında daha sonra da kullanmaya devam eden Balibar fraksiyon ifadesi ile işçi sınıfı içindeki ekonomik farklılıklara dayalı olarak halihazırda başkaları tarafından da başvuru alan ama kavramsallaştırılmamış bir kullanımın varlığına—mesela, ücretler arasında hiyerarşizasyon sağlamak için başvuru alan resmi sınıflandırmalar, ki bunlar da mesleki kalifikasyonlar arasındaki farklılıklara dayalı oluyor—da vurgu yapıyor (Balibar, 1974: 139). Balibar bu çalışmada (1974: 138, ff.) bunu ayrıntılı bir şekilde ele alarak fraksiyonun bu anlamıyla kullanıldığına değinmekte ve aslında işyerini ilgilendiren bu tür resmi sınıflandırmaların “gerçekleştirilen işin ve varolma şartlarının doğasına ilişkin objektif farklılıklara tekabül etmediğini” belirtmektedir (1974: 139).

¹⁰ Burada olası bir yanlış anlamayı önlemek amacıyla eklemek zorundayım: Poulantzas sınıfın iktisadi belirlenimini o sınıfa dahil olanların aldıkları ücrete, gelire, vs. dayalı olarak yapılması gerektiğini savunmaz (Poulantzas, 1974: 23-4); fakat, biraz sonra göstereceğimiz üzere, iktisadi sürecin bu aşamaları da toplumsal yeniden-üretim çerçevesinde sınıfın belirleniminde hesaba katılır.

konumlandığı”, bu yapı (iktisadi olan) diğer (iktisadi olmayan) bölgesel yapılarla ilişki içerisinde olduğu için toplumsal sınıfların belirleniminde diğer bölgesel yapıların da belirleyici kertilere sahip olduğunu ileri sürer (1971a: 71). Bu bakımdan, toplumsal formasyonun bütünü içerisine yerleştirilecek şekilde, toplumsal sınıfların kavranışı ve tariflenişi bunların “genişletilmiş yeniden-üretimi” [*reproduction élargie*] çerçevesinde gerçekleştirilmelidir (Poulantzas: 1974: 15-46). Bu argümanı takip edecek olan şey, öyleyse, ekonomi-dışı (altyapıya karşı anlaşılacak şekilde üstyapıya ait) alanların, yani ideolojinin ve siyasalın, toplumsal sınıfların belirlenimi üzerinde mutlak surette bir etki sahibi olduğu tezidir. Bu tez, yukarıda tasvir edilmeye çalışıldığı üzere, Althusserci görelî özerklik teorisinin, özelde ideolojinin ve siyasalın görelî özerkliklerinin geçerliliğini varsayar; kendiliğindenci bir sapma ve kaba determinizm diye görülen ekonomizme karşı pratik siyasal sonuçlar doğuracak bir teorik hamle olarak öne çıkartılır.

Sınıfın belirleniminde ideoloji ile siyasalın rolü Poulantzas’ı, bir sonraki adımında, belli bir sınıfa dahil olan failerin sınıf yapısındaki, dolayısıyla da toplumsal işbölümü içindeki objektif yeri ile belli bir sınıfın politik ve ideolojik tahakküm ilişkileri (sınıf mücadelesi) bağlamında aldıkları pozisyon (Wright, 1978: 32-3)¹¹ arasında bir ayırım yapmaya götürecektir. Bu ayırım *Günümüz Kapitalizmde Toplumsal Sınıflar* (1974) başlıklı, özelde toplumsal sınıflara hasredilmiş kapsamlı çalışmasının da temelini oluşturmaktadır. “Bir toplumsal sınıf, veya bir sınıf fraksiyonu veya tabakası,” Poulantzas’a göre, “o sınıfın mücadelesinin ufku olarak kendisinin *belirlenimi* vasıtasıyla tahdit olunan kendi *çıkarlarına* denk düşecek bir sınıf pozisyonuna sahip olmayabilir”, ve yazar tartışmaya açık bir kavram olan “emek aristokrasisi”ni, yani işçi sınıfı içerisinde ayrıcalıklı yere sahip olan, bu yeri emek sürecindeki konumlarından, işbölümündeki nitelikli işleri üstlenebilmelerinden ve aldıkları ücretlerden sağlayan, bununla birlikte mülkiyet ilişkileri bakımından sıradan, niteliksiz/yarı-nitelikli işçiyle aynı şartlara sahip olan kesim diye tanımlanabilecek (Öngen, 2014: 229-32) fraksiyonu örnek gösterir.¹² Fakat, işçi sınıfı içerisinde bir emek aristokrasisinin ortaya çıkması ve belirli zamanlarda proleter değil de ayrıcalıklı durumlarına dayalı olarak burjuva sınıf pozisyonu alması bu kesimin burjuvazinin bir parçasını oluşturduğu anlamına gelmez, zira sınıf gelire, ücrete veya zenginlik/yoksulluk kıstaslarına indirgenemez (Poulantzas, 1974: 17-8). Hemen sonrasında ise, Poulantzas, buna benzer bir şekilde, fakat bu sefer tersinden, işçi sınıfı dışındaki sınıflardan veya bu sınıflara ait sınıf fraksiyonlarından kimilerinin belirli zamanlarda “proleter” sınıf pozisyonu veya işçi sınıfına yakınsayan bir sınıf pozisyonu alabildiğini ileri sürer (1974: 18). Ve sonrasında da şu uyarıyı yapar: sınıfın objektif yerinin yapısal belirlenimi yalnızca üretim ilişkilerinin bir sonucu değildir; ideolojik ve politik ilişkiler de sınıfın yapısal belirleniminde önem ve etki sahibidir. Bu sebeple, diye ekler, sınıfın objektif yerinin üretim ilişkileriyle belirlenip ideolojik ve politik ilişkilerin etkisinin sınıf mücadelesinde belirleyici olduğunu düşünmek eski bir hatayı tekrar etmek anlamına gelir: esasen söz konusu olan durum ideolojik ve politik ilişkilerin de, tıpkı üretim ilişkileri gibi, sınıfın yapısal belirleniminde rollerini oynarlar, ve bütün “bu [ilişkilerden doğan ekonomik, politik ve ideolojik] mücadeleler konjonktürdeki sınıf pozisyonu formunda ifade

¹¹ Poulantzas’ın sınıf pozisyonu ifadesini kullanırkenki esnekliği ve dolayısıyla oluşan karmaşayı Erik Olin Wright (1978: 33n8) isabetle tespit etmektedir. Ben de onu izleyerek belli bir sınıfa dahil failerin [*agents*] sınıf yapısı, başka deyişle iktisadi üretim ilişkileri içindeki *objektif* yeri ile sınıfın sınıf mücadelesi bağlamında aldığı pozisyon şeklindeki betimsel ayrımı sürdüreceğim.

¹² İşçi sınıfı içinde işbölümü, kalifikasyon ve ücret konusunda yaşanan aşikâr ayrımların emek aristokrasisi kavramıyla karşılanması üzerine eleştirel bir tartışmayı Charles Post (2010) yürütüyor.

[olunur]” (Poulantzas, 1974: 18). Zaten akıl yürütme işlemi soyutlamanın bu aşamasına taşındığında (taşınabildiğinde?), görülecektir ki Poulantzas’ın bu uyarıyı yapmasından daha doğal bir şey yoktur; zira Althusserci teorinin her kerte de kendi sözünü söyleyen ekonomi-dışı alanlar ve ekonominin son kerte de söylemek üzere saklı tuttuğu fakat bir türlü söyleyemediği sözüne ilişkin karmaşık argüman toplumsal sınıflar söz konusu olduğunda artık kemale ermiş gözükmektedir.

Sınıf fraksiyonları, sınıfın objektif yeri ve yapısal belirlenimi, sınıf pozisyonu, vs. gibi mefhumların tartışılmasında ima edildiği üzere, Poulantzas’ın sınıf ile siyasal strateji arasında kurmak istediği ilişki en nihayetinde gelip “sınıf hududu” [*class boundary*] (Wright, 1978: 44-58) diye tarif edilebilecek ve tekeli kapitalizm altındaki işbölümünün karmaşıklığı sebebiyle oluşan flu ayırım çizgilerinde düğümlenir. Üretim araçlarının mülkiyeti bakımından mülksüz, geniş bir ücretli çalışan kesim içerisinde, teknolojinin de gelişmişliği göz önünde tutulacak olursa, ortaya çıkmış bu kompleks işbölümü, uzmanlaşmanın gerektirdiği iş sahalarının doldurulması ve bunlara mukabil ortaya çıkan hiyerarşisizasyon ve ücret farklılıkları Poulantzas’ın araştırmasının nesnesi olan emekçi sınıfların, barındırdıkları çelişki ve oluşumlarını sağlayan eşitsiz gelişim yasası gereğince, gerek ekonomik gerek politik gerekse de ideolojik alanlarda farklı, birbirleriyle çelişen ve hatta kimi zaman uzlaşmaz çıkarlara sahip olmasının temeli durumundadır. Üstelik, emekçi sınıfların bu karmaşık sınıf yapıları, proletarya ile burjuvazi arasındaki saf halindeki kapitalist üretim tarzı soyutlamanın eseri sadeleşme/kutuplaşma öngörüsünün aksine, zanaat üretimiyle meşgul olan geleneksel küçük burjuvazinin yanı sıra, ücretli kesim içerisinde ara konumda ve yeni küçük burjuvazi olarak değerlendirilebilecek sınıflar da ortaya çıkarmıştır (Poulantzas, 1973: 33)—ki bunlar Poulantzas’ın hem meta-teorik hem de politik gerekçelerle karşı çıktığı (1974: 210-1) “orta sınıf” kavramsallaştırmasıyla da kimi zaman mevzubahis olmaktadır.¹³ Kısacası, gelinen nokta itibarıyla, sınıfların yapısal belirlenimi işin içerisine ekonomi-dışı alandan pek çok unsurun katıldığı bir süreçte salt üretim ilişkilerinin alanında tanımlanmaktan çıkarak ideolojinin ve siyasalın (üstyapının) da alanında belirlenir duruma gelir. Sınıf artık ekonomik bir kavram olmaktan çıkar, sınıf ilişkileri de üretim ve dolayısıyla sömürü ilişkilerine indirgenebilir olmaktan “kurtulur”: artık ideolojik ve politik tahakküm de işin içerisine girer ve bunlar yalnızca kendi kompartmanlarından hareketle belirleyici konumunda da değildir; bu şema çerçevesinde, örneğin, emek sürecinin gerçekleştiği işyerindeki kontrol de sınıfın yapısal belirleniminde söz sahibi olur.¹⁴ Burada üretim ilişkileri içerisinde önemli bir ayırım iktisaden üretim ilişkilerine sahip olmak [*economic ownership*], yani üretim araçlarını belirli bir kullanımlar için işe koşabilmeyi gücünü sağlayan gerçek iktisadi kontrol ile tasarruf [*possession*], yani üretim araçlarını işleme koyabilme kapasitesi

¹³ Poulantzas’ın itirazının ardındaki meta-teorik gerekçe orta sınıfların ele alınışının çelişkilerden soyutlanmış bir şekilde homojen bir grupmuşçasına yapılıyor olması ve tanımlanışının temel geliri, mental tutumlar ve psikolojik davranışlar temelinde gerçekleştiriliyor oluşudur; politik gerekçe ise bir orta sınıfın, sosyal demokrat gelenek içerisinde gelişen bir çıkışa zemin teşkil edecek şekilde, klasik burjuvazi-proletarya ikiliğini üçüncü bir yol olarak orta sınıf üzerinden aşma stratejisinin kilit unsuru konumuna gelişi gösterilir (1974: 211).

¹⁴ Poulantzas’ın sınıf belirlenimi için kullandığı bu tür kriterlerin şematizasyonunu Wright (1978: 45) harika bir şekilde görselleştirmektedir.

arasında yapılmaktadır (Poulantzas, 1973: 28).¹⁵ Üretim araçlarının mülkiyetinden mahrum olmakla birlikte, emek süreci içerisindeki konumları nedeniyle, üretim araçlarının fiili kontrolünü elinde bulundurabilenler, üretim ilişkilerinde ne kadar sömürülüyor olsalar da, konumları itibarıyla başka çalışanlar üzerinde (politik ve/veya ideolojik) tahakküm uygulamaktadırlar. Bu durum ise bu tür failleri, Poulantzas kriterleri gereğince, üretim araçlarının mülkiyetini ellerinde bulundurmasalar dahi, proletarya tarifinin dışına itmektedir. Mülkiyet/tasarruf ayırımına dayalı bir şekilde çizilen sınıf hududunun tekeli kapitalizm bağlamında çok daha önemli bir anlama sahip olduğu da ortaya konulmaktadır. Zira tekeli kapitalizmde sermayenin azami ölçüde merkezileşmesi söz konusu olduğu için, tekeli sermayenin emek sürecini örgütleyiş biçimi bu merkezileşmeye bağlı olarak üretim araçlarının üretimin hangi sektörlerinde işletileceğine karar veren mülkiyet ilişkileriyle, fiili süreç içinde bu üretim araçlarının nasıl kullanılacağına karar veren tasarruf yetkisine sahip olma durumu, farklı düzeylerde de olsa, sermaye sınıfının proletarya üzerindeki sömürü, kontrol ve tahakküm mekanizmalarını ellerinde tutarlar; bu mekanizmalara dayalı bir tekeli kapitalizmin yeniden-üretim sürecini gerçekte olduğu haliyle anlamak (Wright, 1978: 68-9) ona karşı geliştirilecek siyasetin de anahtarını sağlayacaktır. Proletarya tarifini daraltan bir başka önemli kıstas da, elbette, maddi ve mental emek üzerinden yapılan ayırımdır. Bu ayırımın dayanak noktası ise, bilindiği üzere, emek süreçleri içerisinde ücretli emeğin tamamı sömürülmekteyken (yani artık-emeğe el konulmaktayken), bu ücretli emeğin bir kesimi üzerinden doğrudan artık-değere el konuluyor fakat diğer kesimi üzerinden böyle bir durumun gerçekleşmiyor oluşudur. Bu durum üretken emek ile üretken-olmayan emek arasındaki ayırımı imler. Özellikle de üretken-olmayan emek ideolojik ve politik tahakküm ilişkilerinin hâkim durumdaki kesiminde yer almaktaysa, bu onları yeni küçük burjuvazinin faileri konumuna getirir. Bütün bu kriterler uygulandığında, saf halindeki kapitalist üretim tarzına denk düşen proletarya neredeyse gitgide sanayi üretimi içerisinde niteliksiz veya yarı-nitelikli “kol emeği” işçileri grubuna daraltılmış bir kategoriye dönüşür. Proletaryanın kapsamının daraltılması yalnızca betimsel bir sorun ortaya çıkarmaz. Saf haldeki kapitalist üretim tarzında kapitalistin el koyduğu üretken artık-emeğin kaynağı olması anlamında bir dayanak noktası endüstriyel işçinin niteliksiz ve yarı-nitelikli kesiminin baz alınmaması, bu mantık tersinden işletildiğinde, endüstriyel işçinin olmadığı yerde (işçi) sınıfın(in) buharlaşmasını, dolayısıyla zaman içerisinde kapitalist sınıfla antagonizma oluşturacak bir “iktisadi” kategorinin erimesini beraberinde getirir. Nitekim bu mantık, Poulantzas’ın kendisinin de karşı çıktığı (1974: 208, 211), işçi sınıfı içinde bir

¹⁵ Burada *ownership/property* ve *possession* ile (ve bunlardan türetilen başka kelimelerle) ifade edilen kavramların Türkçede standart bir şekilde karşılanması sorununa dikkat çekmek gerekiyor. Poulantzas *economic ownership* ile hukuken üretim araçlarına sahip olabilmeyi kastediyor—ki bunun için *property* ifadesi de kullanılabilir. Öte yandan, *possession* ise kurulu bir işyeri düzeni içerisindeki işleyişin sağlanabilmesi için çalışanların, belirli bir hiyerarşi doğrultusunda, üretim araçlarını belirli operasyonlarda kullanabilme tasarruflarını ifade etmektedir. Bu iki kavramın, yani mülkiyet [*property*] ile tasarruf [*possession*] arasındaki ayırımın tarihsel kökenini Perry Anderson (1974: 66-7) Roma hukukundaki (evrensel olarak kabul edilmemiş, fakat yalnızca Romalı yurttaşlara ait bir hak olarak kabul edilmiş) mutlak mülkiyet (*dominium ex jure Quiritium*) mefhumu üzerinden izah eder: “Özel mülkiyeti dışsal bir şekilde dayatılan herhangi bir nitelikten veya kısıtlamadan ilk defa kurtaran Roma hukukuydu ve bunu salt ‘tasarruf’ [*possession*]—eşyanın fiili kontrolü, ile ‘mülkiyet’ [*property*]—bunlar üzerinde eksiksiz kanuni hak, arasında yepyeni bir ayırım geliştirerek gerçekleştirdi.”

kesimin “burjuvulaşma” [*embourgeoisement*]¹⁶ yoluyla orta sınıflara dönüştüğü iddiasının da önünü açma tehlikesine sahiptir. Tabii böyle bir durumda burjuvulaşmanın formu, orta sınıf teorisyenlerinin iddialarında olduğu gibi, kapitalizm ve sosyalizm arasında bir üçüncü yolun toplumsal çözümü olarak kapitalistler ile proleterlerin bir potada erimesi anlamında olmayacaktır; bunun yerine, proleterlerin demografik olarak gitgide daha büyük kitleler halinde kapitalist sistem içerisinde absorbe edilerek seviyelerinin “yükseltildiği”, orta sınıflaştırıldığı (McLennan, 1981: 75), bu doğrultuda gündelik hayat, tüketim ve harcama pratiklerinin değiştiği bir dönüşüm söz konusu olacaktır (Pakulski, 2005: 177). Böylesi bir (varsayımsal) dönüşüm, elbette, Marksist veya değil, bütün halinde sınıf analizinin geçersizleştiği, sınıf-sonrası analizinin başladığı iddiasındaki sosyolojilerin bir tezidir—ki bu tezin sunduğu iddianın en provokatif hali “sınıfın ölümü”dür (Pakulski ve Waters, 1996). Bu akıl yürütme biçiminin en provokatif hali olmasa da bir başka doğrudan sonucu—Poulantzas’ta da tartışmanın önemli bir kısmını kaplamakta olan—sınıf hududu sorununun “kol emeği formunda çalışanlar” olarak indirgenen işçi sınıfı daraldıkça, veya onun daralmasına paralellik arz edecek şekilde, sınıflar arasındaki hududun da geçirgenleştiği argümanına uğrayan, oradan da, giderek, işçi sınıfının temel referans noktası alındığı bir siyaset anlayışının terkedilmesi gerektiğine varan bir siyasal stratejiye de zemin hazırlamış olmasıdır (Meiksins, 1986).

V

Teoriyi siyasal pratiklere entegre bir şekilde geliştirmek için—en azından “teoride”—özel çaba sarfetmiş bir yaklaşımı kendi tarihsel bağlamı içerisinde anlamaya çalışmak kuşkusuz daha gerçekçi bir değerlendirmeyi mümkün kılacaktır. Gerek Althusser ve öğrencileri gerekse de Poulantzas’ın bizzat kendisi yaptıkları çalışmaların en önemlilerini ve tartışmamıza konu olanları Avrupa’nın (özel olarak da Fransa’nın) 1945-1974 arasında deneyimlediği Otuz Şanlı Yıl [*Trente Glorieuses*] devrinin ikinci yarısında ürettiler. Bu dönemde gerçekleştirilen geniş çaplı üretimin temel dayanak noktası olan ücretli çalışanların ve bilhassa da endüstriyel işçilerin üretim aşamasının bir sonraki adımında, yani tüketim evresinde birer tüketici olarak da pazarda yer bulabilmelerine, ve reel ücretlerin artışı sebebiyle el konulan artık-değerin miktarının azalması pahasına daha fazla artık-değerin tüketim alanında/piyasada gerçekleştirilmesi ilkesine dayalı Keynesçi talep-yanlı ekonomi bu uzun süreli dönemin gerek emek mücadelesinin gerekse politik mücadelesinin de ritmini belirlemekteydi. İşçilerin efektif talebi yükseltebilmeleri, dolayısıyla üretilmiş artık-değerin piyasada daha fazla gerçekleştirilebilmesi için, emek mücadelesinin odağında bulunan çalışma koşullarının (ilk planda da ücretlerin) arttırılması yönündeki uzlaşmacı/revizyonist eğilim söz konusu ekonominin temelindeki kapitalist mantıkla doğrudan yüzleşilmesi gerektiğini öneren kopuşçu/devrimci eğilimle çoğunlukla kontrast yaratıyordu.

¹⁶ Burjuvulaşma ve işçi aristokrasisi kavramları bir şekilde birbirleriyle ilişkili kavramlar olarak sosyoloji literatüründe ve politik jargonda yer almaktalar—her ne kadar ilkinin kullanımı daha çok “liberal” mahfillere, ikincinin kullanımı ise Marksist mahfillere atfediliyor olsa da (McLennan, 1981: 75-6). İşçi sınıfının bolluk içerisinde olmasından mülhem geliştirilen burjuvulaşma kavramı, tabii ki, sermayenin mantığına dayalı olarak kapitalizm altında proletarizasyonun temel eğilim olduğunu ileri süren Marksist görüşle açıkça zıtlık içerisinde ve bu bakımdan işçi aristokrasisi kavramıyla anlatılmak istenen işçi sınıfı içinde gerçekleşen farklılaşma olgusundan ayrılır. Örneğin, Poulantzas’ın burjuvulaşma kavramının kullanışına karşı çıkışı, bu anlamda, doğrudan burjuva sosyal bilimlere karşı aldığı “politik” tavrı alakalı olmalıdır; zira bu karşı tavır bir miktar yüzeyseldir, çünkü Poulantzas’ın bizzat kendi teorik yaklaşımı burjuvulaşma kavramına uygun bir zemin kazandırmaktadır.

Althusserci Marksizmin ve Poulantzas'ın (siyasal ve ideolojik alanla ilişki içinde sunduğu) toplumsal sınıflar teorisinin bu şartlar altında ekonomik mücadele ile politik mücadele arasında yapmış olduğu ayırım bir kat daha önem kazanır. Dolayısıyla, ortada olan şey yalnızca komünist hareketteki destalinizasyonun bir parçası olarak tarihsel materyalizmin yöntemi/yaklaşımı için gerekli görülen bir tür “teorik destalinizasyon” değil, aynı zamanda (iktisadi veçhesinin yanı sıra ideolojik ve politik veçheleriyle de birlikte) tekelci kapitalizmin yapısal olarak belirlediği konjonktür içerisinde devrimci hareket için gerekli somut şartlar ve buna mukabil bir siyasal strateji ihtiyacının hissediliyor oluşuydu. Bu noktada birbiriyle ortak bir zemini olan iki sorun tespit etmemiz mümkün. Birincisi, teorinin bütün ekonomizm karşıtlığına rağmen, analizin en önemli unsurlarından biri olarak ele alınan birbirinden özerk ve kompartmanlara ayrılmış alanların (ekonomik/siyasal/ideolojik) esasında ekonomizmin ve de Stalinizmin vülgarize ettiği haliyle bir “altyapı”-“üstyapı” ikiliğine dayanıyor olmasıdır. Bunlardan altyapının artık üstyapıyı belirlemiyor oluşu Poulantzas'ın uyguladığı Althusserci teorinin özündeki bu ikilik mefhumunun kendi içinde barındırdığı sorunları (başta ekonomik altyapı denince “ona içkin doğal teknolojik ilerleme yasalarına uygun bir şekilde işleyen teknik üretim araçlarının anlaşılması” sorunu) ortadan kaldırmaya yetmez (Thompson, 1995: 109, ff; Wood, 1995: 49-75). İkincisi ise, ekonomizmden kaçınmak (veya onunla hesaplaşmak) üzere, sınıfı ekonomik ilişkilerin bir belirlenimi olarak görmeyip, sınıfı iktisadi-olanın belirleniminden “kurtarıp”, onu çok daha geniş bir düzlemde ideolojinin ve siyasalın alanı tarafından da belirlenen bir kategoriye dönüştürmektir. Bu sorun, elbette, Althusserci Marksizmin tarihsel materyalizmi Hegelci bütünsellikten kurtarma planıyla doğrudan ilişkilidir. Örneğin David Harvey özellikle de son dönem çalışmalarının temeline sermayenin dolaşımını yerleştirirken bu bütünsellikten oldukça faydalanmış, ekonomik indirgemecilikten kaçınma görevini sermayenin dolaşımında uğradığı alanları (üretim—tüketim—bölüşüm—yeniden-üretim) çelişkili bir bütün olarak ele almak suretiyle oldukça başarılı bir şekilde yerine getirmiştir (Harvey, 2014; Harvey, 2017). Harvey'in bütünlük içerisindeki çelişkiyi kavrayış biçimi kuşkusuz Althusser'in veya Poulantzas'inkinden farklıdır. Onların Lukács'la olan tartışmalarının ardında veya Lefebvre'in (1975) genel itibarıyla yapısalcılara özelde de Althussercilere yönelik sert eleştirilerinin temelinde—Lefebvre yapısalcılığı yeni bir Eleatik felsefe olmakla, Althusser'i ve takipçilerini ise “Stalinist dogmatizm”in birtakım felsefi görüşlerini, özellikle de diyalektikten kopuşu, sürdürmekle suçlar¹⁷—bu kavrayış farkı yatmaktadır; bu kavrayış farkı yalnızca sınıfın nasıl kavranacağıyla da sınırlı kalmaz, maddi dünyanın nasıl kavranacağına dek uzanır. Zaten sınıf kavrayışı da bu daha geniş tartışmanın bir unsuru olarak anlaşılmalıdır.

Tarihsel bağlam teşhisimizin bu aşamasında, ve özel olarak sınıf kavrayışı konusunda, karşımıza “ilişkiselik” mefhumu çıkmaktadır. İktisadi, siyasi ve ideolojik ilişkilerin içinde barındığı bir sınıf yapısı mefhumunu savunuyor olmasına karşın, Poulantzas'ın sınıf teorisinin hesaba katmadığı şey, bu anlamda, somut, canlı, maddi hayatı sürdüren insanların bu yapının içerisinde fail olabildikleri ve bu failliklerini kendileriyle, kendi türleriyle, doğayla, vs. ilişkiselik içerisinde sürdürebildikleri bir sınıf

¹⁷ Lefebvre'in yakaladığı bu Stalinist dogmatizm sürekliliği problemi ile E.P. Thompson ve E.M. Wood'un üzerinde durduğu altyapı-üstyapı ikiliğinin sürdürülmesi konusundaki problem örtüşüyor görünmektedir. Esasında Lefebvre, Stalinist dogmatizm üzerinde dururken, özel bir kavram setinden ziyade Stalinist dogmatizmin felsefi temelleri bağlamında Althussercilerde gördüğü sürekliliğe odaklanır. Thompson ve Wood ise, birer tarihçi ve siyaset bilimci olarak, esasen daha “analitik” kavramlar üzerinde dururlar ve Althusserciliğin kendisine aldığı epistemolojik temelden hareketle daha geniş bir şekilde tarihsel materyalizmin yöntemi meselesine dikkat çekerler.

kavrayışdır. Ellen Meiksins Wood, E.P. Thompson'ın çalışmalarını referans alarak, bu sınıf kavrayışının adını “ilişki ve süreç olarak sınıf” şeklinde koyacaktır (Wood, 1995: 76-108; Wood, 2001). Burada bu kavrayışı açmamız gerekiyor. Thompson'ın, başta onun başyapıtı olan *İngiltere’de İşçi Sınıfının Oluşumu* olmak üzere, tarih çalışmalarının altında yatan anlayış temelde şu şekilde formüle edilebilir: (i) belirli bir tarihsel dönemdeki gerçek, mevcut üretim ilişkileri insanları belirli sınıf durumlarına [*class situations*] bölüştürmektedir; (ii) bu sınıf durumları kendi özleri itibarıyla birbirleri karşısında antagonizmalar barındırmaktadır ve bu antagonizmalar da çıkar çatışmalarını ve bu yolla ortaya çıkan mücadeleleri doğurmaktadır; (iii) buna paralel bir şekilde, bu çıkarların çatışmalı/antagonistik karakteri sınıf mücadelesinin koşullarını teşkil etmektedir; (iv) bu mücadele sürecinde ve sürecin sonucunda sınıf oluşumları [*class formations*] doğmaktadır ve sınıf bilincinin keşfi gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, halihazırda mevcut sınıf durumlarından kaynaklı, nesnel olarak deneyimlenmek üzere *orada* bulunan ve “sınıf yordamıyla” deneyimlenen üretim ilişkileri Thompson'ın esas çıkış noktasını oluşturur (Wood, 1995: 80). Thompson'ın asıl incelediği konu olan sınıf oluşumu ise bu noktadan itibaren sınıf mücadelesi içerisinde gerçekleşen ve sınıfın çeşitli kültürel formlarda kazanmış olduğu sınıf bilincinin şekillendiği *süreçler*dir. Bu bakımdan, söz konusu süreç içerisinde, sınıf mücadelesinin sınıfı öncelediğini söylemek mümkün olacaktır. Bu ifadeyi ve Thompson'ın genel olarak sınıf oluşumunun (ve dolayısıyla sınıf failliğinin işleyiş biçiminin) mantığını şu şekilde şematize etmemiz mümkün olabilir:

üretim ilişkileri == (deneyim: sömürü) ==> *çatışma ve mücadele* == (bilinç: toplumsal ilişkiler) ==> *sınıf (oluşumu)*

Bu doğrultuda, sınıf durumları halihazırda mevcut oldukları için sınıf bilinci, süreç içerisinde/neticesinde, mümkün olabiliyor, dolayısıyla sınıf durumları sınıf oluşumunu sağlıyor (Wood, 1995: 83). Thompson'a yönelik yapılan eleştirilerden en önemlilerinin onun sınıfı oluşturan öznel koşullara gereğinden fazla öncelik verdiği, hatta nesnel koşulları göz ardı ettiğine yönelik olduğu düşünülecek olursa, burada karşı bir argüman olarak, Wood'un da altını çizdiği üzere, “ilişki ve süreç olarak sınıf” mefhumunun esasen üretim ilişkilerini ve bu ilişkileri “sınıf yordamıyla” deneyimlemenin önemi karşımıza çıkmaktadır. Bu üretim ilişkileri sınıflar arasındaki antagonizmayı sağlamaktadır ve çıkar çatışmasını ve sınıf mücadelesini ortaya çıkarmaktadır; bu çatışmalar ve mücadeleler sayesinde ki, sınıf bilinçleri olsun veya olmasın, insanların toplumsal ilişkilerdeki deneyimlerini “sınıf yordamıyla” deneyimlemeleri mümkün olmaktadır; ve, nihayet, toplumsal süreçlere belirli bir işleyiş mantığı ve örüntü dayatan şey insanların o süreçlerde söz konusu olan üretim araçlarına yönelik nesnel ilişkilerdir, yani bu üretim araçlarına sahip olup olmama durumudur (Wood, 1995: 82). Tabii bütün bunlar, bir ayrım çizgisi olarak, sınıfların üretim tarzı tarafından değil, sınıf oluşumu tarafından vücuda getirdiğini öne sürmektedir. Bu anlamda sınıf oluşumu kavramı bir kere başladıktan itibaren ilerleyen bir süreci söz konusu kılmaktadır; bunun da temelinde nesnel bir şekilde sınıf durumlarına dağılmış insanların sınıf yordamıyla deneyimledikleri sömürü ilişkiler bulunmaktadır; ve insanlar içinde buldukları toplumsal ilişkilerin genelini kültürün de devreye girdiği çeşitli yordamlarla deneyimleyerek sınıf oluşumu sürecini devam ettirmektedirler (Wood, 1995: 80-1).

“İlişki ve süreç olarak sınıf”ın tariflenmesinde Wood'un Thompson'ı müdafaasının ve onun çalışmasının teorik özünü spesifik konulardaki tarihyazımlarından damıtarak yeniden yorumlayışının ana aksı Thompson'ın nesnel ve yapısal belirlenim sonucu olduğu dile getirilen ve kapitalist üretim tarzıyla

eşleştirilen koşullara pek dikkat etmediği yönünde gelişmektedir. Wood eleştirinin bu niteliğini özellikle de G.A. Cohen ve P. Anderson'ın eleştirilerinden yola çıkarak bu şekilde tarif eder ve sonrasında müdafaa hattına geçerek yeniden yorumlamaya girişir. Buna göre, Thompson'ın sınıf kavrayışı söz konusu yapısal koşulları göz ardı etmekte değildir; bilakis, verili koşulları, başka deyişle “yapı”yı, öznel olarak nitelendirilen sınıf oluşumu süreciyle karşıtlık içerisinde değil, ilkinin ikincisi için söz konusu olan koşulları teşkil etmesi üzerinden, bir birliklilik içerisinde tanımlar. Halbuki Thompson eleştirmenlerinin yaklaşımlarına göre, saf kapitalist üretim tarzının nesnel belirlenimine denk düşen kentli endüstriyel işçi sınıfı tarifi kapitalist üretim tarzının, özel olarak da üretim araçlarının bir sonucunda oluşuyormuşçasına yapılmaktadır. Bu karşıt/eleştirel yaklaşımda, üretim ilişkilerinin yerini teknolojik gelişmenin nesnel belirlenimleri almaya başlar ve bu yorumlamanın en ucunda üretim tarzı tartışmasını salt nesnel üretim araçları üzerinden yürüten teknik belirlenimci görüş yer almaktadır —G.A. Cohen, J. Elster, J. Roemer ve “analitik Marksistler”in bir kesimini bu şekilde eleştirmektedir Wood. Halbuki, Thompson'a ve Wood'a göre, geliştirilmesi gereken tutarlı bir tarihsel materyalist yaklaşım üretim ilişkilerinin, biçimlenmekte oldukları üretim tarzının mantığı zoruyla, birtakım nesnel, dışsal ve “yapısal” koşulların da etkisini kuşkusuz hesaba katarak, hangi süreçler içerisinde değiştiğini; bu değişimin yeni üretim tarzlarının mantuklarını ve bizzat bu üretim tarzlarını nasıl doğurduğunu; ve yine bu değişimin amili olan sınıf ilişkilerinin bu süreç içerisinde teknik gelişmelere, yani üretim araçlarının gelişimine nasıl yön verdiğini araştırmaktır. Bu, en saf haliyle söylenecek olursa, emeğin sermayeye olan formel boyun eğiştir [*formal subjection of labour to capital*]:

“Formel boyun eğme” temellük edenle üreten arasındaki ilişkinin tesis olunmasını ve, daha sonrasında gerçekleşecek olan, ve çoğu zaman “sanayileşme” olarak adlandırılan, üretimin “gerçek” dönüşümü için bir ön koşulu, hatta motive edici gücü temsil eder. Çeşitli türden işçilerin üzerinde belirleyici bir güç olarak faaliyet gösterir ve bunları birleştiren bir deneyim olarak, “gerçek boyun eğme” sürecinden dahi önce, onları toptan birleştirir ve fabrikalarda “bir araya getirir” (Wood, 1995: 91).¹⁸

Sınıf yapısı ile insan failliğinin birbirlerine karşıt değil de paralel gittiğini sınıf oluşumu (“ilişki ve süreç olarak sınıf”) üzerinden açıklamaya girişen Thompson'ın, tartışmamızın bu aşamasında, yirmi birinci yüzyıldaki Marksist sınıf tartışmaları için de değerli bir miras bırakmış olduğunu vurgulamamız gerekir. Bununla birlikte, ilişkiselliğe ve tarihselliğe odaklanan bir sınıf failliği üzerinden Marksizmin—gerek bir sosyal teori olarak, gerekse siyasal bir proje olarak—bu tartışmaya eleştirel veya olumlar ama sınıfı temel almayı ihmal etmeyecek şekilde yeniden ele almadan önce, Wood'un (1999) “sınıftan kaçış” olarak ifade ettiği bir dönemden geçmesi gerekecekti. Poulantzas'ın teorisini tarihsel bağlam içerisinde incelemeye bir kez daha geri dönmek bu bakımdan Marksist sınıf tartışmaları açısından yirmi birinci yüzyılda neyin ölü neyin diri olduğunu tespit edebilmek için önem taşımaktadır. Tarihsel bağlam konusundaki önceki değerlendirmemizde Poulantzas'ın Althusserci sınıf teorisinin

¹⁸ Bu bakımdan E.M. Wood'un özellikle de Robert Brenner'in ve öncesinde Maurice Dobb'un İngiltere'de kapitalizmin doğuşunun tarımsal kökenlerine yönelik yaptıkları vurguların ve bu vurguların altında yatan sınıf failliği olgusunu—ki bu sınıf failliği olgusu, elbette, Thompson'ı da takip ederek, sınıf mücadelesi anlamına gelmektedir—ön plana almasının, bir bakıma, Thompson'ın sınıf kavrayışının ve tarihyazını ilkelerinin daha konsantre bir şekilde uygulanmasını beraberinde getirdiğini söyleyebiliriz. Wood'un *Kapitalizmin Kökeni* çalışması, örneğin, böyle bir yaklaşımın sonucudur. Bu anlamda sınıf failliği konusunun Marksist gelenek içindeki en büyük tartışmalardan biri olan feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarının özellikle de Brenner'la başlayan ikinci ayağında çok önemli bir yere sahip olduğunu şimdilik belirtmekle yetineceğim. Bu konu yirmi birinci yüzyıl sınıf tartışmalarının incelenmesinde önemli bir yere sahiptir ve başka bir çalışmada ele alınacaktır.

içinden çıktığı, Batı'daki kapitalist ekonomilerin uzun bir süreç boyunca hızla büyüdükleri bir dönemin ekonomik ve politik koşulları üzerinde durmuştuk. Bu “uzun ve hızlı büyüme” [*long boom*] dönemi kârlılık ve üretkenliğin azalma eğiliminde olduğu bir sürecin sonunda, 1970'lerin ortası itibariyle önce krizle kesilecek, daha sonra ise bugüne dek devam eden “uzun darboğaz” [*long downturn*] dönemine evrilecektir. Halen içinde bulunduğumuz bu söz konusu uzun darboğaz döneminin temel siyaset ve ekonomi düzeninin neoliberalizm başlığı altında tanımlanması yaygınca başvurulan bir dönemselleştirmedir. Neoliberal karşı-devrim 1980'lerde Avrupa ve ABD'de, 1986'da Cumhurbaşkanı François Mitterrand ile Başbakan Jacques Chirac'ın iktidarı paylaşmaya başladıkları *cohabitation* dönemine kadarki Fransa gibi birkaç “kurtarılmış bölge” haricinde, 1970'lere kadar emek hareketlerinin ve işçi sınıfı siyasetinin kazanımlarının altını oymak ve içini boşaltmak üzere topyekûn bir saldırıya geçmişken, küresel kapitalizmin emek örgütlenmesinde yaşanan dönüşüm—Fordizmden esnek üretime geçiş—Batı şehirlerinin ve metropollerinin tanık olduğu sanayisizleşme ile birlikte toplumsal işbölümünde gözle görülür bir değişim yarattı. Bu değişimin sonucu yalnızca ortaya bir işsizlik sorununun çıkmasından ibaret değildir; “bilimsel teknolojik devrim”, bir başka deyişle üretim araçlarının görülmemiş bir hızla gelişimi, 1970'ler boyunca ilerlerken, önce hizmet sektörünün gözle görülür yükselişiyile ve nihai olarak sanayi üretiminin ve dolayısıyla endüstriyel proletaryanın daralması eğilimiyle bütünleşti. Özellikle de birinci gelişme üretim araçlarındaki teknik gelişimin, teknolojik determinizm varsayımları uyarınca, üretim ilişkilerinden kaynaklanan sınıf failliğini artık fiilen anlamsızlaştırması yönünde bir yorumun ortaya çıkmasının koşullarını hazırladı—ki o dönemde bu yorumun en “olgun” teorik ve politik katkısı, belki de, André Gorz'un 1980 tarihli *Elveda Proletarya'sında* bulunmaktadır (Gorz, 1982). Bu yorum, elbette, 1970'lerin başlarından itibaren Avrupa'daki kimi komünist partilerde hâkim konuma yükselen ve Althusser (1977) ve Balibar (1977) tarafından kimi itirazlara rağmen ve elbette bizzat Poulantzas (1978, özellikle bkz. “demokratik sosyalizm” üzerine olan 5. bölüm) tarafından daha doğrudan desteklenen Avrokomünizm siyasetinden bağımsız değerlendirilemez. E.M. Wood'un “yeni hakiki sosyalizm” olarak adlandırdığı bu siyaset çizgisi toplumsal değişimin failliğinin sınıftan alınıp teknolojik devrime devredilmesi, sosyalist siyasal stratejinin öznesinin işçi sınıfından alınıp tekeli kapitalizmin hâkim iktidar bloku karşısında madun konumdaki sınıfların ittifakından oluşan bir halk ittifakına aktarılması ve sosyalizme geçişin devletin dönüşümü yoluyla veya ileri demokrasi sayesinde gerçekleştirilmesi fikirlerine dayanmak suretiyle bu kritik tarihsel dönemde küresel kapitalizmin “yapısal” dönüşümlerine cevap verir bir görünüm arz etmiştir (Wood, 1999: 32-3). Benzer bir eleştiriyi yapan Mandel (1978: 273) de doğrudan FKP'nin teorik yayınlarını merceğe alır ve tekeli devlet kapitalizmi teorisinde, Avrokomünist strateji tarafından anlaşıldığı haliyle, “Batı Avrupa'da devlet[in] spesifik formlarıyla kapitalist üretim tarzı tarafından değil, iktisadi gelişimin teknik ve konjonktürel zorunlulukları tarafından belirlendiği”ni, bu yolla “devlet[e] tamamen işlevsel ve toplumsal olarak nötr” bir karakter atfedildiğini, bunun da sosyalizme geçişte devrim yerine demokratik bir yolun benimsenmesine zemin hazırladığını belirtir. Poulantzas bu sürecin yalnızca intihar ederek yaşamına son verdiği 1979 yılına kadarki kısmında aktif rol sahibidir: özellikle de yapıtlarında işlediği ve bizim de incelediğimiz ideoloji ve siyasetin ekonomiden özerkleşmesi olgusunun tartışılma biçimi, başka deyişle Althusserci teorik yaklaşımın temel varsayımlarının yer bulduğu çerçeve ve bunların kimi teorik sonuçlarının, daha uç bir noktada, örneğin Laclau ve Mouffe gibi post-Marksistlerde, tarih ve siyasetin rastgeleleşmesine kadar vardırılması

sınıftan kaçış hamlesinin postmodern dönemdeki sonuçlarından en gözle görünür olanlarından birini teşkil etmektedir. Başta Sovyetler'in çözülüşü olmak üzere, uluslararası siyaset sahnesindeki büyük değişimlerle ve kapitalizmin nihai zaferi söyleminin yerleşikliğiyle birlikte düşünülürse, neoliberal saldırı karşısında geri çekilen ve mevzi kaybeden emek hareketiyle eriyen ve sağcılaşan sol siyasetin birbirinden gitgide koparak ayrılmaya başlaması sınıfı toplumsal değişimin ve devrimci dönüşümün failliğinin atfedildiği siyasal stratejilerin giderek marjinalize olmalarıyla eşzamanlı gerçekleşmiş olduğu açıktır.

Nihayet, proleter sınıf bilincinin, görelî özerklik konusunun, bütün(lüğ)ün barındırdığı çelişkili yapının, eşitsiz gelişim teorisinin, sınıf fraksiyonları veya sınıf oluşumu yaklaşımlarının kendi başlarına karşı çıkılacak veya kabul edilecek meseleler olarak görülemeyeceğinin altının çizilmesi gerekmektedir. Bütün bunlara ve daha fazlasına ilişkin tartışmaların, ilkesel olarak, hangi epistemoloji içerisinde nasıl yer buluyor olduğu üzerinden yürütülmesi sınıf tartışmalarını ve bu tartışmaların etrafındaki diğer önemli konuları daha anlaşılır kılacaktır. Hakeza, bu makalede ele alınan meseleler aslında başlı başına pür teorik tartışmalar olarak birbirlerine herhangi bir üstünlük sağlayıp sağlamadıklarını söylemek zordur. Teorik yaklaşımların geçerliliğinin belki de tek ölçüsü onların pratikteki karşılıklarıdır. Dolayısıyla tarihsel olayların, özellikle de tarihsel değişimin açıklanmasında söz konusu teorik yaklaşımları kullanarak açıklama yapabilmek ve bunun üzerinden bir siyasal pratik geliştirebilmek —işte Marx'ın bizleri temelde uyardığı konu budur ve sınıfın buradaki rolü Marksizme ayrıksı özelliğini katmaktadır. Son olarak şunu söylemek gerekiyor ki, bütün bu tartışmalar bugünkü sınıf tartışmalarının teorik düzeyde ve kavramsal olarak çerçevesini ve içeriğini oluşturmaktalarsa, bu durum Marksizmin yirminci yüzyıldan bugüne bıraktığı mirasın büyüklüğünü ve tarihsel materyalist yöntemin gücünü göstermektedir.

Kaynakça

- Althusser, L. (1967) "Contradiction and Over-determination", *New Left Review*, I/47, 15-35.
- (1977) "On the Twenty-Second Congress of the French Communist Party", *New Left Review*, I/104, 3-22.
- (2001) *Lenin and Philosophy and Other Essays*, çev. B. Brewster, New York: Monthly Review Press.
- (2005) *Pour Marx*, Paris: La Découverte.
- Althusser, L. ve É. Balibar (1971a) *Lire le Capital*, I, Paris: François Maspero.
- (1971b) *Lire le Capital*, II, Paris: François Maspero.
- Anderson, P. (1974) *Passages from Antiquity to Feudalism*, Londra: NLB.
- (1989) *Considerations on Western Marxism*, Londra: Verso.
- Balibar, É. (1974) *Cinq études du matérialisme historique*, Paris: François Maspero.
- (1977) *On the Dictatorship of the Proletariat*, Londra: NLB.
- Carr, E.H. (1971) *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, I, Londra: Pelican.
- Goebel, M. (2015) *Anti-Imperial Metropolis: Interwar Paris and the Seeds of Third World Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldmann, L. (1977) *Cultural Creation in Modern Society*, çev. B. Grahl, Oxford: Basil Blackwell.
- Gorz, A. (1982) *Farewell to the Proletariat: An Essay on Post-Industrial Socialism*, çev. M. Sonenscher, Londra: Pluto.

- Harvey, D. (2014) *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*, Londra: Profile.
- (2017) *Marx, Capital and the Madness of Economic Reason*, Londra: Profile.
- Hobsbawm, E. (1995) *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991*, Londra: Abacus.
- Jay, M. (1986) *Marxism and Totality: The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas*, Berkeley ve Los Angeles: University of California Press.
- Jones, G.S. (1971) “The Marxism of the Early Lukács: An Evaluation”, *New Left Review*, I/70, 27-64.
- Lefebvre, H. (1975) *L'Idéologie structuraliste*, Paris: Éditions du Seuil.
- Lenin, V.I. (1974) *Collected Works*, XXXI, Moskova: Progress Publishers.
- Löwy, M. (1979) *Georg Lukács — From Romanticism to Bolshevism*, çev. P. Camiller, Londra: NLB.
- (2008) “Dialectics and Revolution: Trotsky, Lenin and Lukács”, B. Ollman ve T. Smith (der.), *Dialectics for the New Century* içinde, Londra: Palgrave Macmillan, 151-162.
- Lukács, G. (1972a) *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*, çev. R. Livingstone, Cambridge, MA: The MIT Press.
- (1972b) *Tactics and Ethics: Political Writings, 1919-1929*, çev. M. McCollgan, Londra: NLB.
- (1974) *Histoire et conscience de classe: Essais de dialectique marxiste*, çev. K. Axelos ve J. Bois, Paris: Éditions de Minuit.
- (1998) *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Y. Öner, İstanbul: Belge Yayınları.
- Mandel, E. (1978) *Critique de l'eurocommunisme*, Paris: François Maspero.
- Marseille, J. (1984) *Empire colonial et capitalisme français: Histoire d'une divorce*, Paris: Albin Michel.
- (1985) “The Phases of French Colonial Imperialism: Towards a New Periodization”, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 13(3), 127-141.
- Marx, K. ve F. Engels (1976) *Collected Works*, V, Londra: Lawrence & Wishart.
- Mayer, A.J. (1988) *Why Did the Heavens Not Darken?: The Final Solution in History*, New York: Pantheon.
- McLennan, D. (1981) “‘The Labour Aristocracy’ and ‘Incorporation’: Notes on Some Terms in the Social History of the Working Class”, *Social History*, 6 (1), 71-81.
- Meiksins, P. (1986) “Beyond the Boundary Question”, *New Left Review*, I/157, 101-20.
- Mészáros, I. (1970) “Lukács’ Concept of Dialectic”, G.H.R. Parkinson (der.), *Georg Lukács: The Man, His Work and His Ideas* içinde, New York: Vintage, 34-85.
- Öngen, T. (2014) *Prometheus’un Sönmeleyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, 3. baskı, İstanbul: Yordam.
- Pakulski, J. (2005) “Foundations of a Post-Class Analysis”, E.O. Wright (der.), *Approaches to Class Analyses* içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 152-79.
- Pakulski, J. ve M. Waters (1996) *The Death of Class*, Londra: Sage.
- Parkinson, G.H.R. (1970) “Introduction”, Parkinson, G.H.R., *Georg Lukács: The Man, His Work and His Ideas* içinde, New York: Vintage, 1-33.
- Post, C. (2010) “Exploring Working-Class Consciousness: A Critique of the Theory of the ‘Labour Aristocracy’ ”, *Historical Materialism*, 18 (4), 3-38.
- Poulantzas, N. (1969) “The Problem of the Capitalist State”, *New Left Review*, I/58, 67-78.
- (1971a) *Pouvoir politique et classes sociales*, I, Paris: François Maspero.
- (1971b) *Pouvoir politique et classes sociales*, II, Paris: François Maspero.

- (1973) “On Social Classes”, *New Left Review*, I/78, 27-54.
- (1974) *Les Classes sociales dans le capitalisme aujourd’hui*, Paris: Éditions du Seuil.
- (1978) *L’État, le pouvoir, le socialisme*, Paris: PUF.
- Price, R. (2014) *A Concise History of France*, 3. baskı, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rehmann, J. (2014) *Theories of Ideology: The Powers of Alienation and Subjection*, Chicago: Haymarket Books.
- Thompson, E.P. (1995) *The Poverty of Theory: or, an Orrery of Errors*, Londra: Merlin Press.
- Uslu, A. (2006) *Lukács: Marx’a Giden Yol*, İstanbul: Chiviyazıları.
- (2009) “György Lukacs, 1885-1971”, Ç. Veysel (der.), *1900’den Günümüze Büyük Düşünürler*, I içinde, İstanbul: Etik Yayınları, 67-117.
- Wood, E.M. (1995) *Democracy against Capitalism: Renewing Historical Materialism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1999) *The Retreat from Class: A New “True” Socialism*, Londra ve New York: Verso.
- (2001) “İlişki ve Süreç Olarak Sınıf”, çev. E. Atilla Aytekin, *Praksis*, 1, 92-119.
- Wright, E.O. (1978) *Class, Crisis and the State*, Londra: NLB.
- Wright, E.O. (der.) (2005) *Approaches to Class Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.

